

गोष्टी गांधीजींच्या

वासंती सोर

गौरी गणेशाय नमः

জানকীনাথ তা চন্দ্রনাথ দ্বিভাষিক কলকাতা বিশ্ববিদ্যালয়
জানকীনাথ চন্দ্রনাথ দ্বিভাষিক কলকাতা বিশ্ববিদ্যালয়

गौतमी प्रकाशन

ज्यांच्यामुळे लहानपणापासूनच
मला गांधीजी कळत गेले
आणि गांधीजींविषयी अधिक वाचण्याची
प्रेरणा मिळाली
त्या माझ्या श्रद्धेय आई वडिलांना...

- वासंती सोर

मनोगत

गांधीजयंतीच्या निमित्ताने विविध शाळांमध्ये गांधीजींच्या गोष्टी सांगायची संधी मला अनेकदा मिळायची व आजही मिळते. गोष्टी ऐकतांना काही वेळा मुलांचे डोळे विस्फारायचे. त्यांना गोष्टी आवडायच्या. गोष्टी सांगत असतांना साधलेल्या संवादामधून जाणवायचं की, या उमलत्या पिढीला राष्ट्रपित्याबद्दल फारशी माहिती नाही. काही इयत्तांच्या इतिहासाच्या पाठ्यपुस्तकातून गांधीजींविषयी एक-दोन परिच्छेद येतात, तेवढीच त्रोटक माहिती त्यांना असते. त्यातून राष्ट्रपित्याची ओळख होऊ शकत नाही. सारं जग ज्यांच्याकडे आदराने बघतं त्या आपल्याच राष्ट्रपित्याची ओळख छोट्या बाळगोपाळांना व्हायलाच हवी. कारण गांधीजींचे उद्याचे वारसदार तेच आहेत, असं प्रकर्षानं वाटू लागलं.

मी सांगत असलेल्या गोष्टी मुलांना आवडतात, हे मी अनुभवत होते, गोष्टींविषयी लहान वयात एक विशेष आकर्षण असतंच. मग गोष्टीरुपातच गांधीजी त्यांच्यासमोर मांडले तर नक्कीच त्या गोष्टी वाचल्या जातील असं वाटलं. सांगितलेल्या गोष्टींची मांडणी मनामध्ये होतीच. त्या आणि इतरही काही लिहाव्यात आणि त्याचं एक छोटसं पुस्तक छपावं, हा विचार मनात मूळ धरू लागला. गोष्टीसाठी कुठले प्रसंग निवडावेत याचा विचार सुरू झाला. या गोष्टींमधून गांधीजींचं संपूर्ण चरित्र लिहिलं जावं किंवा त्यांचा सारा जीवनपट शालेय विद्यार्थ्यांसमोर ठेवावा, हा दृष्टिकोन मी ठेवला नाही. तसं करायचं झाल्यास कितीतरी गोष्टी लिहिता येतील. पुस्तक बरंच मोठं होईल. आजकालचा विद्यार्थी फारसं वाचत नाही. मोठं पुस्तक तर हातातही घेणार नाही. त्यामुळे पुस्तक छोटंच असावं असं मी ठरवलं. लहान वयोगटातील मुलांना गांधीजींची थोडी ओळख व्हावी. त्यांच्या जीवनातील काही प्रसंग आणि त्या आधारे त्यांचे कार्य, गुण आणि असामान्यत्व याचा एक संक्षिप्त आलेख मुलांसमोर मांडला जावा, एवढीच माफक अपेक्षा मी ठेवली. त्याला अनुसरून गांधीजीवनातील काही निवडक, रोचक, गुण प्रगट करणारं, त्यांचं कार्य प्रगट करणारे भावनात्मक प्रसंग कथांच्या रुपात मांडण्याचा मी प्रयत्न केला आहे.

माझ्या दोन मैत्रिणी सुश्री. कुमुद खोपकर व सुश्री. श्यामला गुणे यांना काही गोष्टी वाचून दाखवल्या. त्यांना गोष्टी आवडल्या. त्यामुळे माझा लेखनाचा उत्साह वाढला. त्या दोघींचे आभार मानून त्यांच्या प्रेमाची अवहेलना करणं अशक्य आहे. त्यांच्या प्रोत्साहनाचं मोल मोठं आहे, हे मात्र आवर्जून नमूद करायला हवं.

लेखन पूर्ण झाल्यावर प्रकाशकाचा शोध सुरू झाला, माझी शोधयात्रा पहिल्याच मुक्कामावर

संपली. नाशिकचे गौतमी प्रकाशनचे तरुण, उत्साही प्रकाशक श्री. निषाद देशमुख यांनी हस्तलिखित वाचलं आणि लगेचच पुस्तक प्रकाशित करण्याचा निर्णय मला कळवला. त्यांच्यामुळेच उमलत्या पिढीला गांधीजींची ओळख व्हावी ही माझी इच्छा पूर्ण झाली. त्यांचे मनापासून आभार. माझे लेखन पुस्तकरूपात यायला आणि ते देखणं व्हायला ज्यांचे सहकार्य लाभले त्या सर्वांचे आभार.

उमलत्या पिढीला 'गोष्टी गांधीजींच्या' हे पुस्तक आवडेल, असा विश्वास वाटतो. पुस्तक त्यांच्यापर्यंत पोहचवण्याची जबाबदारी पालकांनी उचलायची आहे.

वासंती सोर

१५-१२-२००९

अनुक्रमणिका

१	जीवघेणा अपमान	९
२	निश्चयाचे बळ	१३
३	भित्रेपणा पळाला	१७
४	छानछोकीचा मोह	२१
५	मायदेशातून दूरदेशाकडे	२४
६	‘अ’ आफ्रिकेचा आणि अपमानाचा	२७
७	जगावेगळा वकील	३१
८	निरोपाचं निमित्त	३४
९	अंडी, टोमॅटो आणि लाथा-बुक्या	३७
१०	पुस्तकाचा आदर्श	४०
११	सत्याग्रहाचा जन्म	४३
१२	पदयात्रेचं सामर्थ्य	४६
१३	विजय-पताका घेऊन भारतात	५०
१४	बोल अनमोल	५४
१५	चंपारणचा चमत्कार	५७
१६	असहकाराची पायाभरणी	६२
१७	न्यायाधीश नतमस्तक	६७
१८	मूठभर मिठाची किमया	७१
१९	बापू कुटी	७६
२०	जादूगाराचे हात	८०
२१	भूत महाल	८४
२२	नम्र नेता	८८
२३	कठोर तपश्चर्या	९२
२४	व्याकुळ साधक	९६
२५	मारेकन्याने केला घात	१००

काही गोष्टी अशा असतात की कितीही काळ लोटला तरी त्यांचं महत्त्व कमी होत नाही. उलट जसजसा काळ जाईल, तसतशी त्यांची योग्यता अधिकाधिक जाणवायला लागते. १०० वर्षांपेक्षाही जुनी, म्हणजे इ. सन १८९३ मध्ये घडलेली ही गोष्ट देखील अगदी अशीच म्हणावी लागेल.

एक घनदाट जंगल होतं. रात्रीचा काळोख सर्वत्र पसरला होता. तो काळोख चिरत जंगलातून एक आगगाडी चालली होती. आगगाडीच्या प्रथम श्रेणीच्या डब्यातून एक भारतीय तरुण प्रवास करत होता. त्याचे डोळे पाणीदार होते. चेहरा करारी होता. त्यामुळे तो एकदम 'स्मार्ट' दिसायचा. असा हा स्मार्ट बॅरिस्टर वकीलीच्या कामासाठी दक्षिण आफ्रिकेत आला होता. कामाच्या संदर्भातच

आगगाडीने प्रिटोरियाला चालला होता. दक्षिण आफ्रिका हा आफ्रिका खंडातील एक देश. त्या देशात जाण्यासाठी हिंद महासागर पार करून जावं लागतं. त्या काळी शिकण्यासाठी किंवा नोकरी करण्यासाठी परदेशात जाणं आजच्या इतकं सोपं नव्हतं. खूपच कमी लोक आपला देश सोडून परदेशात जायचे. तर या युवकाला दक्षिण आफ्रिकेत येऊन जेमतेम एक आठवडा झाला होता. देश नवा, माणसं अनोळखी. या नव्या देशाचा फारसा अनुभव नसतानाही पहिल्या आठवड्यातच त्याच्या हे लक्षात आलं होतं की, दक्षिण आफ्रिकेत भारतीयांना फारशी चांगली वागणूक मिळत नाही. गाडी जशी पुढे जात होती, तसे डब्यात एकट्याच बसलेल्या युवकाचं विचारचक्र फिरत होतं. गाडी एका स्टेशनवर थांबली. स्टेशनचं नाव मारिट्सबर्ग. एक इंग्रज प्रवासी डब्यात चढला. त्यानं भारतीय युवकाकडे पाहिलं अन् त्याच्या कपाळावर आठ्यांचं जाळं पसरलं. त्याच्याकडे रागाने पाहून तो इंग्रज प्रवासी खाली उतरला. लगेचच रेल्वेच्या एका अधिकाऱ्याला घेऊन परत डब्यात चढला. तो अधिकारी युवकाकडे पाहून गरजला,

‘एऽऽ! खाली उतर या डब्यातून. मागच्या डब्यात जाऊन बस. हा डबा फक्त गोऱ्या लोकांसाठी आहे.’

युवक शांतपणे म्हणाला, ‘माझ्या जवळ फर्स्ट क्लासचं तिकिट आहे.’

अधिकारी रागाने म्हणाला, ‘त्यानं काही फरक पडत नाही. मुकाट्यानं मागच्या डब्यात जाऊन बस. समजलं ना! काळ्या लोकांना फर्स्ट क्लासच्या डब्यात बसता येणार नाही. उठ, आपलं सामान उचल आणि मागच्या कुली लोकांच्या डब्यात जाऊन बस.’

युवक उठला नाही. त्याला वाटत होतं, माझ्याजवळ फर्स्टक्लासचं तिकिट आहे. त्यामुळे या डब्यातून प्रवास करण्याचा मलाही हक्क आहे. मी मागच्या डब्यात का जायचं? मी माझा हक्क का सोडायचा? तो ऐकत नसल्याचं पाहून अधिकाऱ्यानं पोर्टरला बोलावलं. पोर्टरनं युवकाला डब्याबाहेर ढकलून दिलं. युवक कोलमडून प्लॅटफॉर्मवर पडला. पाठोपाठ त्याचं सामानही पोर्टरने प्लॅटफॉर्मवर फेकून दिलं आणि पडलेल्या युवकासमोरून गाडी धाडधाड करत निघून गेली...

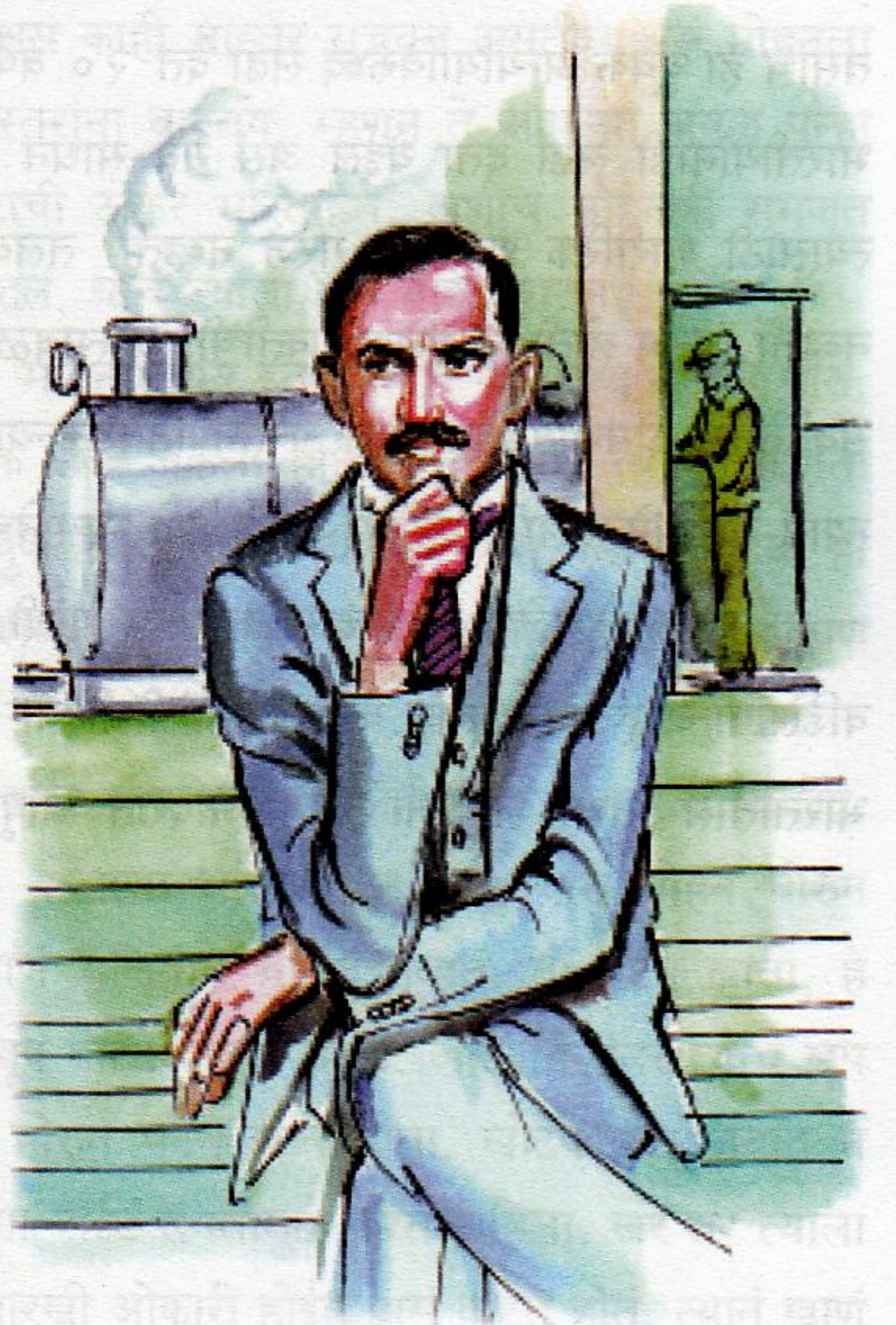
झालेल्या अपमानाने युवकाचं हृदय जळत होतं. तो खाली मान घालून हळू हळू उठला आणि बेंचवर जाऊन बसला. सामानाला त्यानं हातही लावला नाही. रेल्वेचे कर्मचारी आले आणि सामान उचलून घेऊन गेले.

मारिट्सबर्ग स्टेशन उंच प्रदेशात होतं. भोवताली दाट जंगल. त्यामुळे तिथं थंडी जास्तच होती.

रात्र वाढू लागली तशी थंडीही वाढू लागली. युवक कुडकुडत होता. थंडी सहन होत नव्हती. सामानात ओव्हरकोट होता, पण स्टेशनमास्तरच्या ऑफिसमध्ये जाऊन सामानाची चौकशी करायची हिम्मत होत नव्हती. इच्छा तर मुळीच नव्हती. कारण पुन्हा अपमान झाला तर? त्यामुळे तो तसाच कुडकुडत बसून राहिला. बाहेर थंडीचा कडाका, पण आत मन जळत होतं. त्याच्या मनात आलं, मी चांगला शिकलेला, इंग्लंडमध्ये राहून बॅरिस्टर झालेला, तरी माझा असा अपमान होतो, मग इथे राहणारे कमी शिकलेले भारतीय व्यापारी, गरीब मजूर यांना तर पदोपदी किती अपमान सोसावा लागत असेल?

रात्रभर त्याच्या मनात उलटसुलट विचारांचं वादळ घोंघावत होतं. एक मन म्हणायचं, असा अपमान सोसत आफ्रिकेत राहण्यापेक्षा सरळ भारतात निघून जावं. दुसरं मन म्हणायचं ज्या केसच्या कामासाठी आला आहेस, ते अर्धवट सोडून निघून जाणं पळपुटेपणा ठरेल. दोन्ही मनं उलट सुलट विचार मांडत होती. प्रत्येकाच्याच मनात असा दोन मनांचा झगडा चालू असतो. तुमच्याही मनात असा झगडा चालतोच की! सकाळी सकाळी तुमचं एक मन म्हणतं, 'ऊठ अभ्यासाला बस. दुसरं मन म्हणतं अजून परीक्षेला खूप दिवस आहेत, थोडं झोपायला हरकत नाही.' असाच दोन मनांचा झगडा त्या युवकाच्याही मनात चालू होता. पहिलं मन म्हणालं, 'अपमान सोसत इथं राहण्याची काही गरज नाही.' दुसरं मन म्हणालं, 'असा पळपुटेपणा चांगला नाही. फक्त स्वतःचाच विचार करू नकोस. इथल्या भारतीयांवर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध लढणं, त्यांना त्यांचे हक्क मिळवून देणं हे तुझं कर्तव्य नाही का? ते सोडून फक्त स्वतःचा विचार करून भारतात निघून जाणं योग्य आहे का? तू भारतात निघून जाऊ शकतोस, पण पोटासाठी कायम दक्षिण आफ्रिकेत राहणाऱ्या भारतीयांचं काय?

ते कुठे जातील? त्यांना अन्याय आणि अपमान सोसत इथेच रहावं लागेल ना? त्यांच्याविषयी तुझं काही कर्तव्य आहे की नाही?’

काय निर्णय घ्यावा, ते कळत नव्हतं. पहिलं मन पुन्हा पुढे सरसावलं. ते म्हणालं, “तू इथे आलास, म्हणून तुला हा अपमान-अन्याय कळला, तू येण्यापूर्वीपासून इथले लोक मुकाट्याने अन्याय सोसताहेत, अपमान गिळून इथेच जगताहेत. त्यांनी त्या विरोधात केले आहेत का काही प्रयत्न? खरं तर त्यांचे हे कर्तव्य आहे. तुला काही गरज नाही, हा सर्व विचार करण्याची. फार तर केसचं काम पूर्ण होईपर्यंत राहा. इतर बाबतीत लक्ष कशाला घालतोस?”

अशा उलट सुलट विचारात रात्र संपत आली, तरीही निर्णय होईना. सकाळी सकाळी विचारांचं हे चक्र थांबलं. शेवटी कर्तव्य वरचढ ठरलं. स्वतःविषयीचे स्वार्थी विचार मागे पडले. भारतीय लोकांवर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध लढायचं असा निर्णय युवकाने घेतला. सर्व प्रदेश सूर्य किरणांनी प्रकाशित होत होता आणि कर्तव्याच्या निर्णयामुळे युवकाचं मनही प्रकाशित झालं होतं. दोन मनांच्या झगड्यात चांगल्या मनाचं जो ऐकतो तोच जीवनात काहीतरी उल्लेखनीय करू शकतो. तसाच हा युवक अन्यायाविरुद्ध लढा देत २० वर्षे दक्षिण आफ्रिकेत राहिला. दीन-दुबळ्या, गरीब भारतीयांनाही लढा देता येईल असं नवं साधन त्यानं शोधलं. हे नवं साधन खूप वेगळे होते. त्यासाठी शारीरिक शक्तीची गरज नव्हती. तलवारी, पिस्तूल, बंदुका अशा शस्त्रास्त्रांचीही गरज नव्हती. गरज होती मानसिक शक्तीची, आत्मबळाची, धैर्याने कष्ट आणि हालअपेष्टा सोसण्याची, सर्वाविषयी प्रेमभाव ठेवण्याची. त्यानं निवडलेल्या नव्या साधनाचं नाव होतं सत्याग्रह! त्यासाठी त्यानं मार्ग निवडला अहिंसेचा आणि त्या मार्गानेच लढा यशस्वी केला!

हा युवक म्हणजेच मोहनदास करमचंद गांधी. भारताचे राष्ट्रपिता महात्मा गांधी! गुजराथीत वडिलांना बापूजी म्हणतात. त्यामुळे गांधीजींच्या आश्रमात सगळे त्यांना बापूजी म्हणू लागले. पुढे भारतातील इतरही लोकांनी त्यांना आदराने ‘बापूजी’च म्हणायला सुरुवात केली.

मोहन-म्हणजेच राष्ट्रपिता महात्मा गांधी-पाचवी सहावीत शिकत होता. फारसा हुशार नव्हता. खेळातही त्याची म्हणावी तशी प्रगती नव्हती. व्यायामाचा तास तर त्याला आवडतच नसे. तुम्हाला आश्चर्य वाटेल, पण खेळाचा तासही त्याला आवडत नसे. खेळ आणि व्यायाम यापेक्षा आजारी वडिलांची सेवा करण्यात त्याचं मन रमायचं. त्यामुळे शेवटचा व्यायामाचा तास बुडवून तो वडिलांची सेवा करायला लवकर घरी जायचा.

एकदा मोहनच्या वर्गाचं इन्स्पेक्शन होतं. मुलांना इन्स्पेक्टरांनी काही इंग्रजी शब्द लिहायला सांगितले. वर्गातली बरीच मुलं हुशार मुलांची वही पाहून लिहीत होती. असा खोटेपणा मोहनला पटत नसे. खरेपणा हा चांगला गुण मोहनमध्ये होता. खोटेपणा करावा, हुशार मुलांची वही पाहून लिहावं असं त्याच्या मनातही आलं नाही. मास्तर बेंचेसच्या रांगांमधून फिरत होते. ते मोहनच्या बेंचपाशी एकदोनदा थांबले. आपल्या बुटाने त्यांनी मोहनच्या पावलांना स्पर्श केला. पुढच्या मुलाचं पाहून लिही, असं ते सुचवू इच्छित होते. पण असं काही मास्तर सुचवत असतील असं मोहनला वाटलंच नाही, आपण 'कॉपी' करतोय असं मास्तरांना वाटतंय, म्हणून ते आपल्या जवळ पुन्हा पुन्हा थांबताहेत आणि आपल्या पावलाला बुटाची ठोकर मारताहेत, अशीच मोहनची समजूत झाली. आपण कॉपी करतोय असं मास्तरांना वाटलं, याचं त्याला खूप वाईट वाटलं.

सर्वांच्या वह्या तपासल्यावर लक्षात आलं की, मोहनशिवाय इतर सर्वांचे सर्व शब्द बरोबर होते. त्या सर्वांनीच 'कॉपी' केली होती. मोहनचा एक शब्द चुकला होता. सर्वासमोर त्याची फजिती झाली. मास्तरही रागावले. आपला एक शब्द चुकला, आपण अधिक अभ्यास करायला हवा हा विचार सारखा त्याच्या मनात येऊ लागला. एक शब्द चुकल्याबद्दल मोहनला खूप वाईट वाटलं, पण आपण कॉपी केली नाही, खोटेपणा केला नाही, याचं मोहनला तेवढंच समाधानही वाटत होतं.

पुढे मोहनची एका वाईट मुलाशी मैत्री झाली. वाईट संगतीमुळे मोहनही वाईट वागायला लागला. मित्राच्या संगतीमुळे तो मटन खायला लागला. खोटेपणा अजिबात न आवडणारा मोहन चोरून मटन खात होता. कारण त्याच्या घरी मटन खाणं अजिबात चालत नव्हतं. तो मटन खातो, हे त्याच्या आईवडिलांना कळलं असतं तर त्यांना खूप वाईट वाटलं असतं. आईवडिलांवर त्याचं खूप प्रेम होतं, त्यांना वाईट वाटू नये म्हणूनच तो चोरून मटन खात होता. खोटेपणा अजिबात न आवडणारा मोहन चोरून मटन खाण्याचा खोटेपणा वाईट संगतीमुळे करत राहिला. खरं तर त्याला मटनाची चव मुळीच आवडली नाही. जेवताना सारखी ओकारी होईल असं वाटत होतं. त्यानं खाणं

अर्धवटच सोडलं. त्याचा मित्र मात्र मटन आणि ब्रेडवर ताव मारत होता. पहिल्यांदा मटन खाल्लं त्या रात्री त्याला अजिबात झोप लागली नाही. आपल्या पोटात बकरा बेऽबे आरडतोय असं सारखं त्याला वाटत होतं. ओकारी होईल असंही वाटत होतं. पहिल्या नकोशा अनुभवानंतर खरं तर पुन्हा मटन खावं असं त्याला वाटतच नव्हतं. तरीही तो मित्राच्या आग्रहाखातर खात राहिला. कारण मटन खाणं किती गरजेचं आहे हे मित्रानं त्याला छान पटवलं होतं. तो सांगायचा इंग्रज लोक मटन खातात म्हणून ते खूप ताकदवान आहेत. त्यांच्या ताकदीमुळेच ते आपल्यावर राज्य करतात. तुला इंग्रजांसारखी ताकद मिळवायची असेल तर मटन खायलाच हवं. त्या शाळकरी वयातही मोहनला असं वाटे की, इंग्रजांना या देशातून हाकलून दिलं पाहिजे. मित्र सांगायचा की त्यासाठी ताकद पाहिजे आणि ताकद

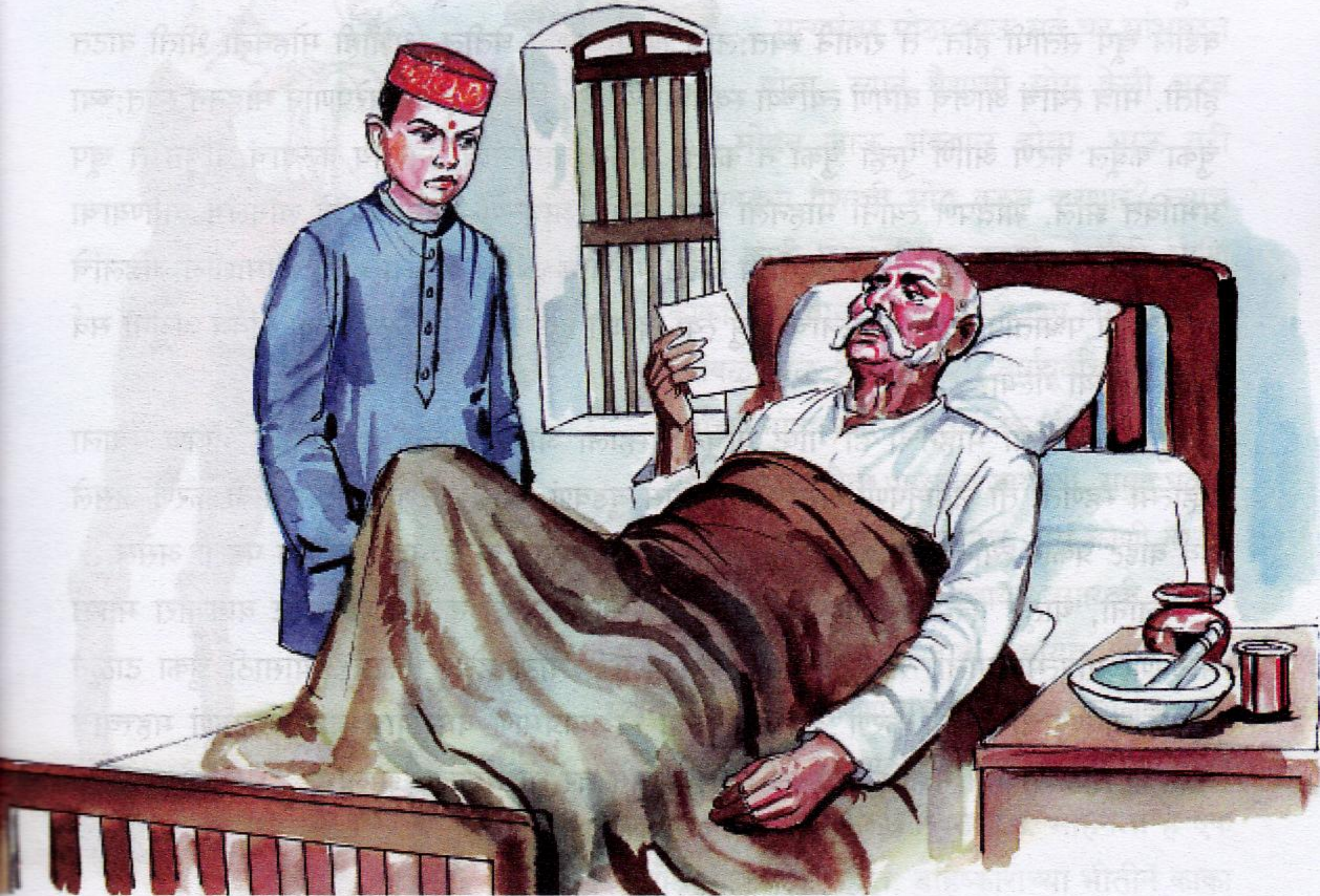

मिळवण्यासाठी मटन खाल्लं पाहिजे. ही संगती मोहनच्या मनात पक्की बसली होती. म्हणूनच आवडत नसतानाही मोहन मटन खात राहिला.

वरचेवर मटनाच्या चोरुन पाट्या होऊ लागल्या. ज्या दिवशी अशी पार्टी होई. त्या दिवशी मोहन घरी जेवत नसे. त्यासाठी तो सबबी सांगू लागला. कधी सांगायचा आज भूक नाही, कधी सांगायचा पोट थोडं दुखतंय. एक खोटं लपवायला दुसरं खोटं असे प्रकार सुरू झाले. पण, मोहनचं मन त्याला नेहमी खात असे. आपण खोटेपणा करतोय या विचाराने तो सतत दुःखी असायचा.

वाईट संगतीमुळे मोहन पार बिघडला. चोरुन मटनाच्या पाट्या वाढत गेल्या. पहिल्यांदा १-२ पाट्यांचा खर्च मित्रानं केला नंतर मात्र तो सर्व वस्तू उधार आणायला लागला. उधारी वाढू लागली. पैसे लवकर परत करण्याविषयी तगादा वाढू लागला. मग मित्र सतत मोहनकडे पैशाची मागणी करू लागला. कर्ज फेडायचं कसं? मोहन चिंतेत पडला, उपाय सापडत नव्हता. पाट्या चालूच होत्या. कर्ज वाढत होतं. विचार करून मोहन थकला, शेवटी त्याला एक उपाय सुचला. त्याच्या हातात एक सोन्याचं कडं होतं. त्यातून थोडं सोनं काढून कर्ज फेडायचं त्यानं ठरवलं. कोणाला काही कळणार

नाही, आणि कर्ज फिटेल असा त्याला विश्वास वाटत होता. त्याप्रमाणे सोनाराकडे जाऊन कड्यातलं थोडं सोनं काढून त्यानं एकदाचं कर्ज फेडलं.

कर्ज फिटलं, पण मोहनच्या चित्ताला शांतता नव्हती. आपण खूप मोठ्या चुका केल्या आहेत. या विचारानं तो सारखा बैचेन असायचा. मांसाहार न करण्याचा पक्का निश्चय त्यानं केला. पाट्या बंद केल्या. तरीही मनाला शांतता नव्हती. खोटेपणा मुळात मोहनच्या स्वभावात नव्हताच. मुळातले चांगले गुण पूर्णपणे पुसले गेले नव्हते. आपल्या चुका आठवून तो सतत अस्वस्थ असायचा. शेवटी त्यानं आपल्या चुका वडिलांपाशी कबूल करायचं ठरवलं. चुका कबूल करायला खूप धैर्य लागतं, बरं का! मनाची शक्ती लागते, ती त्याने मिळवली. मग, चुका कबूल करणारं एक पत्र त्यानं वडिलांना लिहिलं. वडील आजारी होते. बिछान्यावर झोपलेले होते. मोहनने पत्र त्यांच्या हातात दिलं आणि त्यांच्या पायाशी उभा राहिला. वडील खूप रागावतील, शिक्षा करतील असं त्याला वाटत होतं. त्यांचा राग, त्यांची शिक्षा शांतपणे सोसायची असं त्यानं मनाशी ठरवलं होतं. वडिलांनी पत्र वाचलं. त्यांच्या डोळ्यातून घळाघळा अश्रु वाहत होते. मोहनच्या गालावरूनही अश्रु ओघळत होते. चूक कबूल करण्याचं त्यांच धैर्य आणि त्याचा खरेपणा पाहून वडिलांना खूप भरून आलं. खरं तर मोहनचे वडील खूप संतापी होते. ते रागाने स्वतःलाच शिक्षा करून घेतील, अशीही मोहनला भीती वाटत होती. मात्र त्याचं आजचं वागणं त्यांच्या स्वभावाच्या पूर्ण विरुद्ध होतं. खरेपणानं मोहननं स्वतःच्या चुका कबूल करणं आणि पुन्हा चुका न करता चांगलं वागण्याचा निश्चय केल्याचं वाचून ते खूप प्रभावित झाले. शांतपणे त्यांनी मोहनला क्षमा केली. आपल्या निश्चयाप्रमाणे चांगलंच वागण्याचा त्यानं सतत प्रयत्न केला. वाईट संगतीचा वाईट परिणाम त्याला कळला होता. क्षमाशील वडिलांचे अश्रु आणि पश्चाताप झालेल्या मुलाचे अश्रु त्या दिवशी एकमेकात मिसळले. त्या पवित्र अश्रुंनी सर्व चुका धुतल्या गेल्या.

चुका करणाऱ्या मोहनची ही गोष्ट वाचून तुम्हाला आश्चर्य वाटलं असेल ना? आपण ज्याला महात्मा म्हणतो तो लहानपणी असा होता! तास बुडवणं, चोरी करणं, फसवाफसवी करणं असले सर्व वाईट प्रकार त्यानं केले आहेत, मग तो महात्मा कसा? हा प्रश्नही तुम्हाला पडला असेल...

मुलांनो, यातून एक गोष्ट आपण लक्षात घेऊ शकतो, की लहानपणी वाईट वागणारा मोहन मोठेपणी महात्मा झाला. तसा प्रत्येक माणूस गुणांनी मोठा होऊ शकतो. त्यासाठी चुका टाळून चांगलं वागण्याचा निश्चय करणं आणि केलेल्या निश्चयाप्रमाणे वागण्याचं बळ मिळवणं महत्त्वाचं आहे. ते बळ मोहननं नक्कीच मिळवलं होतं, म्हणून तर तो महात्मा झाला!

मोहन मोठा झाला. वयाच्या तेराव्या वर्षीच त्याचं लग्न झालं. त्याला एक मुलगाही झाला. मोहनचं शिक्षणही चालूच होतं. तो मॅट्रिक पास झाला. पुढे काय शिकायचं, याची चर्चा घरात सुरू झाली. त्यानं इंग्लंडला जाऊन वकीलीचं शिक्षण घ्यावं असा विचार घरात सुरू झाला. इंग्लंडला शिकायला जाणं सोपं नव्हतं. तो देश खूपच दूर होता. आपल्या देशावर ज्यांचं राज्य होतं, त्यांचाच तो देश. त्या काळी परदेशात शिकायला जाणारे लोक कमीच असत. आज खूप युवक युवती शिक्षण व नोकरीच्या निमित्ताने वेगवेगळ्या देशात जात असतात. त्या काळात परदेशात जाणं अनेक कारणांनी अवघडही होतं. मोहनचं इंग्लंडला

जाणंही अवघडच होतं. एवढ्या दूरच्या देशात

शिकायला जायचं म्हणजे पैसे हवेत. ते काही

झाडाला लागत नाहीत. वडिलांच्या

मृत्युनंतर मोठा भाऊ सर्व घर सांभाळत

होता. त्यानं पैशाची सोय केली तरच

मोहन जाऊ शकणार होता. भाऊ तरी

एवढ्या पैशाची सोय कुठून करणार? त्याचं

घर काही फार श्रीमंत नव्हतं. आईची आणि

काकांची परवानगी मिळवणंही खूप अवघड होतं.

जवळजवळ १००-१२५ वर्षांपूर्वीचा तो काळ.

धर्माच्या नावावर समाजात अनेक अंधश्रद्धा होत्या.

चुकीच्या चालीरिती पाळल्या जायच्या. समुद्र प्रवास

करणं धर्माविरुद्ध मानलं जायचं. तसं कोणी केलंच

तर जातीतील वरिष्ठ लोकांची पंचायत बसायची. त्याला

जात पंचायत म्हणतात. जात पंचायत अशाप्रकारे

धर्माविरुद्ध वर्तन करणाऱ्यावर बहिष्कार घालत असे.

बहिष्कार घातला की जातीतील कोणीही त्या माणसाशी

कुठल्याही प्रकारचा संबंध ठेवत नसे. मोहनला हे एक

फार मोठं संकट वाटत होतं. बहिष्काराच्या भीतीनं काका

परवानगी देणार नाहीत असं भय त्याला वाटत होतं. समुद्र प्रवास करून इंग्लंडला शिकायला जाणं ही कल्पनाच त्यांना पटणार नाही आणि ते परवानगी देणार नाहीत, या चिंतेनं मोहन निराश होत होता. वडिलांच्या मृत्युनंतर काकाच कुटुंबात मोठे होते. त्यांनी परवानगी दिली नाही तर जाणं शक्यच होणार नव्हतं. काकांची परवानगी घ्यायला मोहननेच काकांच्या गावाला जायचं असं ठरलं. त्या काळी गुजरातमध्ये आगगाडी, बसेस ही प्रवासाची साधनं नव्हती. बैलगाडी किंवा उंटाने प्रवास करावा लागायचा.

मोहन तसा खूप भित्रा. उंटावर बसायची त्याला खूप भीती वाटायची. पण इंग्लंडला शिकायला जायचं या कल्पनेने तो हुरळून गेला होता. आनंदाच्या सागरात पोहत होता. काकांच्याकडे लवकर पोहचून परवानगी मिळवण्याची घाई त्याला झाली होती. आनंद, उत्सुकता, घाई यामुळे त्याचा भित्रेपणा पार कुठल्याकुठे पळून गेला. बैलगाडीने तर त्याने प्रवास केलाच, पण भित्र्या मोहनने उंटावरूनही प्रवास केला. हा सारा चारपाच दिवसांचा प्रवास त्याने एकट्याने केला. आश्चर्य म्हणजे काकांची परवानगी लगेचच मिळाली. आनंदावर तरंगतच तो घरी आला. आता फक्त आईच्या परवानगीचा प्रश्न होता.

मोहननं इंग्लंडला शिकायला जायचं याची चर्चा घरात सुरू झाल्यापासून आई खूप काळजीत पडली होती. आपल्या मैत्रिणींकडे, ओळखीच्या लोकांकडे इंग्लंडविषयी बारीक चौकशी करत होती. तिला जशा एकेक गोष्टी कळायला लागल्या तशी तिची चिंता आणखीनच वाढली. कोणी तिला सांगितलं तिथं आपल्या धर्माचं पालन करता येत नाही. तिथं गेलं की सर्व मांसमच्छी खातात. कोणी सांगितलं तिथे जाऊन सर्वच दारू पितात. कोणी म्हणालं तिथे गेलं की मुलं स्वतःच्या बायकोला विसरतात. इतर बायकांच्या नादी लागतात. हे सर्व ऐकल्यावर मोहनला परवानगी देण्याची तिची हिम्मतच होईना. आईची परवानगी मिळेपर्यंत जाणं शक्यच नव्हतं. हा पेच सुटणार कसा? मोहनच्या घरी नेहमी एक जैन साधू यायचे. त्यांच्यावर आई-वडिलांची खूप श्रद्धा होती. वडिलांनंतर घरगुती अडचणींवरही आई त्यांच्याकडून मार्गदर्शन घ्यायची. त्यांच्या समोर आईने मोहनच्या शिकायला जाण्याचा प्रश्न आणि आपली चिंता मांडली. त्यांनी हा पेच सोडवला. त्यांनी मोहनला तीन प्रतिज्ञा घ्यायला लावल्या.

१) मांस खाणार नाही २) दारू पिणार नाही ३) परक्या स्त्रीशी संबंध ठेवणार नाही. मोहनने या तीन प्रतिज्ञा घेतल्यावर आईची चिंता दूर झाली. आपला मुलगा देवासमोर घेतलेल्या प्रतिज्ञांचं

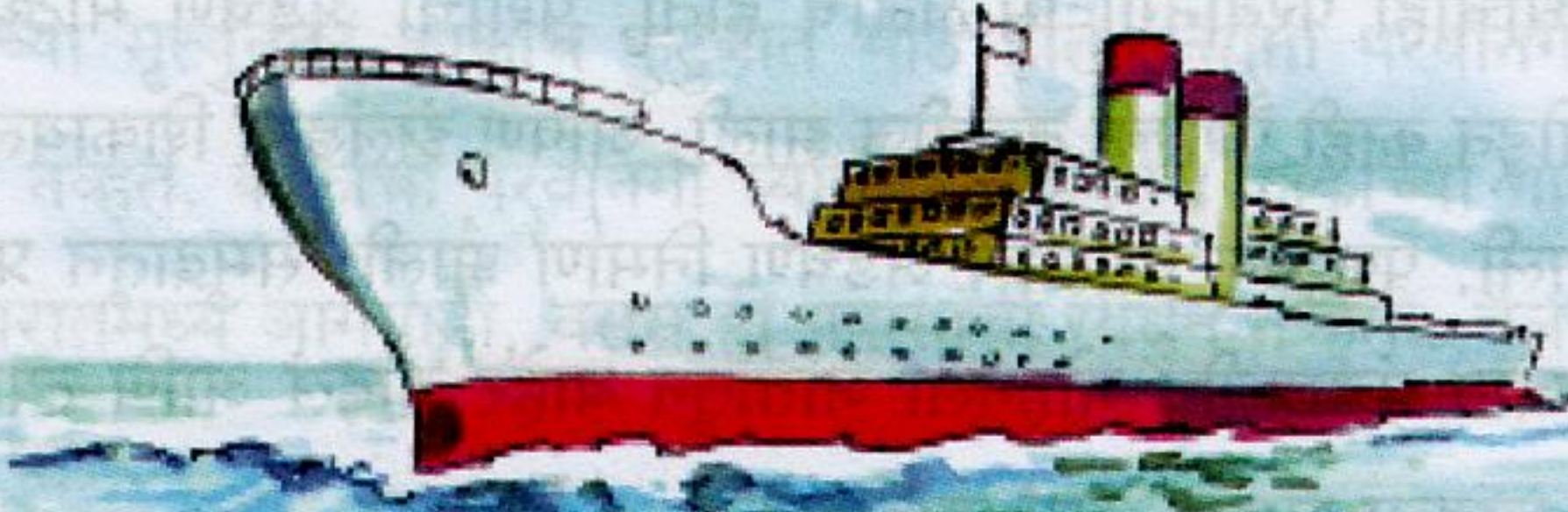
पालन करेल असा विश्वास तिला होता. तिनं परवानगी दिली. मोहननेही आईचा विश्वास खरा केला. जन्मभर त्यानं या प्रतिज्ञांचं पालन केलं.

काका आणि आई दोघांचीही परवानगी मिळालीच होती. पैशाची अडचण मोठ्या भावाने दूर केली. बायकोचे दागिने मोडून काही पैशाची तजवीज झाली. आपण इंग्लंडला शिकायला जाणार, ही खात्री मोहनला वाटू लागली. पण एक वेगळीच अडचण निर्माण झाली. समुद्रातून प्रवास करणं हे धर्मविरोधी कृत्य मानून जात पंचायतीनं मोहनला जातीतून बाहेर काढलं आणि त्याच्याशी संबंध ठेवणाऱ्यांवरही बहिष्कार घातला जाईल, असं जाहीर केलं.

जात पंचायतीच्या ज्या सभेत हा निर्णय घेतला गेला, त्या सभेला मोहन हजर होता. मोहन स्वभावाने अतिशय बुजरा चार लोकांसमोर बोलायची त्याला भीती वाटायची. सभेत आपलं मत मांडायचं धाडस त्याच्यापाशी नव्हतं. आणि सभेत बोलायचा प्रसंगही कधी आला नव्हता. इंग्लंडला जाण्याच्या तीव्र इच्छेनं इथेही त्याची भीती पळाली. बहिष्काराचा निर्णय ऐकला आणि त्याला बोलण्याची हिम्मत आली. त्याने सर्वासमोर स्पष्टपणे सांगून टाकलं, की तुम्ही बहिष्कार घातला तरी मी शिकायला इंग्लंडला जाणारच. त्यात काही फरक पडणार नाही.

मोहनच्या या धिटार्इनं पंचायतीतील लोक खूप रागावले. छोट्याशा पोराचा हा उद्धटपणा त्यांना अजिबात सहन झाला नाही. मोहनला आणि त्याच्याशी संबंध ठेवणाऱ्यांना जाती बाहेर काढण्याचा आदेश त्यांनी पुन्हा एकदा ऐकवला. मोहनचा निर्णय पक्का होता. पण मोठ्या भावावर या आदेशाचा काय परिणाम होईल? जातीबहिष्कृत करण्याच्या आदेशाने तो घाबरून गेला आणि त्यानं इंग्लंडला पाठवायचा विचार रद्द केला तर? या विचारानं मोहनचं मन काळवंडलं. पण भाऊ खंबीर राहिला.

शेवटी एकदाचे सर्व अडथळे दूर झाले. वकीलीचा अभ्यास करायला मोहन इंग्लंडला रवाना झाला. प्रवास सोपा नव्हता. मुंबईहून इंग्लंडपर्यंत बोटीनं जावं लागायचं. त्याचा जन्म समुद्र किनाऱ्यावरच्या पोरबंदर गावचा. समुद्र त्याच्या ओळखीचा होता. पण बोटीने समुद्रातून एवढ्या दूरचा प्रवास करण्याचा पहिलाच अनुभव होता. घर सोडून एवढं लांब जाण्याचाही पहिलाच प्रसंग होता. मनात थोडी भीती होती. पण शिकायला इंग्लंडला जाण्याची उत्सुकताही होती. आईवर त्याचं खूप खूप प्रेम होतं. तिला सोडून जाणं संकटच वाटत होतं. बायकोला आणि छोट्या बाळाला सोडून जाणंही अवघड वाटत होतं. जड अंतःकरणानं मोठी हिम्मत करूनच तो बोटीत चढला. बोटीतील इतर प्रवासी इंग्रजी बोलणारे. मोहनला इंग्रजी अजिबातच बोलता येत नव्हतं. बोटीच्या जेवणगृहात जेवायला जायचं तो टाळत होता. कारण कोणत्या पदार्थात मांस नाही, हे विचारणं अवघड होतं. आईने बांधून दिलेली शिंदोरी खाऊनच त्याने प्रवासाचे दिवस संपवले. मोठा थोरला २१ दिवसांचा प्रवास पूर्ण करून शेवटी एकदाचा मोहन वकील होण्यासाठी इंग्लंडला येऊन पोहचला.

तीन आठवडे म्हणजे, २१ दिवसांचा बोटीचा प्रवास संपवून वकीलीचा अभ्यास करायला मोहन इंग्लंडला येऊन पोहचला. इंग्लंडचं राजधानीचं शहर आहे लंडन. तिथे पोहचल्यावर तो पुरता भांबावूनच गेला. शहर खूपच मोठं होतं. रस्ते मोठे, इमारती उंचच उंच, सुटाबुटातले शिकलेले इंग्रजी बोलणारे लोक. खाणं वेगळं, रीतिरिवाज वेगळे. ते दिमाखदार शहर पाहून त्याचे डोळे दिपले. तिथले सुटाबुटातले श्रीमंती थाटातले लोक पाहून तो बुजला. आपण इथे अगदीच वेगळे ठरणार. एकटे पडणार. आपण मटन खात नाही, त्यामुळेही त्यांच्यात मिसळणं अवघड होणार असं त्याला वाटू लागलं. त्यांच्या श्रीमंती फॅशनेबल कपड्यांचं त्याला खूप आकर्षण वाटलं. त्यांच्यात मिसळण्यासाठी तसे कपडे घालणं, त्यांचे रीतिरिवाज शिकून घेणं आवश्यक आहे असं त्याला वाटायला लागलं. छान छान फॅशनेबल कपडे घालायचा मोह तर होताच. त्याने आपल्यात बदल करायचं ठरवलं.

पहिला बदल त्याने पोशाखात केला. घरून येताना मुद्दाम मुंबईच्या शिंप्याकडून इंग्लंडच्या फॅशनचे कपडे शिवून घेतले होते. तेही इथे जरा गावंढळच दिसत होते. म्हणून त्याने एका प्रसिद्ध दुकानातून पुन्हा नव्या फॅशनचे कपडे शिवून घेतले. महागडी टोपी खरेदी केली. संध्याकाळी एक वेगळा विशिष्ट पध्दतीचा पोशाख करण्याची तिकडे पध्दत आहे. तोही एका मोठ्या नव्या फॅशनच्या दुकानातून तयार करवून घेतला. भारतातून भावाकडून बटनात अडकवायची सोन्याची साखळी मागवून घेतली. तयार टाय गळ्यात अडकवणं सभ्य समजलं जात नाही. मोहनने एक टाय विकत घेतला. बराच वेळ खर्च करून टायची गाठ मारायला शिकला. आरशासमोर उभं राहून टायसकट पोशाखाचा सर्व जामानिमा करणं चापून चोपून

केसांचा भांग काढणं यात बरात वेळ खर्च होऊ लागला.

पोशाखातील सर्व जामानिमा त्या देशाला शोभेसा झाला. पण त्या देशातील सभ्य लोकांत मिसळण्यासाठी तेवढा बदल पुरेसा नाही. त्यांचे इतरही रीतिरिवाज यायला हवेत, असं मोहनला वाटू लागलं. त्यांच्यात मिसळायचं म्हणजे बॉलडान्स यायलाच हवा, असं वाटल्याने तो शिकण्यासाठी त्याने चक्र क्लास लावला. नृत्यासाठी तालासुराचं ज्ञान हवं यासाठी त्याने एक व्हायोलिन विकत घेतलं आणि त्याचाही क्लास लावला. चांगलं भाषण शिकण्यासाठी तोही क्लास लावला. आधुनिक बनण्याच्या, सभ्य बनण्याच्या प्रयत्नात तो श्रीमंती छानछोकीच्या उथळ मार्गाकडे वळला.

कसा वाटतोय हा मोहन तुम्हाला? तुमच्या आमच्या सारखाच होता तो. त्यालाही छान छान कपडे घालण्याचा, ऐटीत राहण्याचा आपल्यासारखाच शौक होता. पण तो कुठेतरी आपल्यापेक्षा वेगळाही होता. म्हणून तर महात्मा झाला. तो वेगळेपणाही नीट लक्षात घ्यायला हवा. छानछोकीकडे वळलेल्या मोहनच्या मनात असाही विचार येत होता की, आधुनिक बनण्याच्या प्रयत्नात आपण खूपच वेळ खर्च करतोय, मग अभ्यासाचं काय?

या सगळ्या छानछोकीच्या प्रयत्नात खिसा भराभर रिकामा व्हायला लागला. सर्व खर्चाची नोंद करून ठेवण्याची मोहनला एक चांगली सवय होती. दोनतीन महिन्यांच्या खर्चाकडे नजर टाकल्यावर त्याच्या लक्षात आलं की, खर्च फार झालाय. छानछोकीच्या खर्चाचे आकडे पाहून त्याचे डोळे उघडले. त्याचं मन त्याला खाऊ लागलं. तो विचार करू लागला. आपला मोठा भाऊ आपल्या शिक्षणासाठी आपल्याला पैसे देतोय. घरीही साऱ्या कुटुंबाचा खर्च तोच करतोय. माझी बायको आणि छोटं बाळही घरीच आहे. त्यांना तोच सांभाळतोय. घरची सर्व जबाबदारी तो सांभाळतोय आणि मी? मी मात्र शिक्षणासाठी त्याने दिलेले पैसे छानछोकीवर उधळतोय. अभ्यासाऐवजी भलत्याच गोष्टींवर वेळ खर्च करतोय. त्याला वाईट वाटलं. स्वतःचाच राग आला. पश्चाताप झाला. सभ्य बनण्याचा वेडगळ प्रयत्न त्यानं सोडून दिला. वेळेची आणि पैशाची बचत करून अभ्यासाकडे लक्ष देण्याचं ठरवलं.

सर्व क्लास त्यानं बंद केले. व्हायोलिन विकून टाकलं. कपड्यांवर इथून पुढे निष्कारण खर्च करायचा नाही असं ठरवलं, एवढंच नव्हे तर राहण्याजेवण्याचा खर्चही कमी केला. एक छोटी भाड्याची खोली घेऊन तो राहू लागला. स्वयंपाकही हाताने करू लागला. स्वयंपाक करणं म्हणजे इथल्या सारखं वरण, भात, भाजी, पोळी करणं नव्हे. सकाळी आणि संध्याकाळी मोहन लापशी, ब्रेड

आणि कोको करून जेवायचा आणि दुपारचे जेवण बाहेर घ्यायचा. बसचे पैसे वाचवण्यासाठी कामाच्या ठिकाणी त्याने पायी जायला सुरुवात केली. अनायसे व्यायाम झाला आणि प्रकृतीही चांगली राहिली. तो रोज जवळ जवळ पंधरा-सोळा किलोमीटर चालत होता. पैशाची काटकसर आणि वेळेचं कोटेकोर नियोजन सुरू झालं. जास्त वेळ अभ्यासात खर्च होऊ लागला. तो खऱ्या अर्थाने विद्यार्थी झाला. वकीलीच्या अभ्यासाबरोबर त्यानं तिथल्या मॅट्रिकच्या परिक्षेचा अभ्यास ही सुरू केला. ही परीक्षा खूप कठिण असते. मोहनने भरपूर अभ्यास सुरू केला.

भारत सोडताना आईने त्याला तीन प्रतिज्ञा घ्यायला लावल्या होत्या. त्यातील एक होती मांसाहार न करण्याची. खाणावळीत किंवा हॉटेलमध्ये जेवायला गेलं की कोणत्या पदार्थात मांस नाही, हे विचारण्याचा त्याला धीर होत नसे. त्यामुळे तो अनेकदा उपाशीच रहात असे. एका वेळचं जेवण घरी सुरू झाल्यानंतर जेवणाचे हाल थोडे कमी झाले. अनेक मित्रांनी त्याला पुन्हा पुन्हा सांगितलं की इथे थंडी फार असते. त्या थंडी पासून रक्षण करण्यासाठी इथे मांसाहार आवश्यकच आहे. पण मोहनने आपली प्रतिज्ञा मोडली नाही. पुढे त्याला एका शाकाहारी भोजनालयाचा शोध लागला. त्यामुळे पोटभर जेवणाची सोय झाली.

त्या भोजनालयात लंडनमधील इंग्रज लोकही जेवायला येत. शाकाहाराचे फायदे आणि मांसाहाराचे तोटे या विषयी चर्चा होत. शाकाहाराचं समर्थन करणाऱ्या अनेक समविचारी मंडळींशी मोहनच्या ओळखी झाल्या. आहारासंबंधी काही पुस्तकं त्यानं वाचली, आई समोर घेतलेली प्रतिज्ञा म्हणून तो मांसाहार करत नव्हता. पण आता या प्रतिज्ञेचं मर्म त्याला समजलं. शाकाहारामागचा विचार आणि मांसाहाराचे तोटे समजले. त्याने विचारपूर्वक जन्मभर शाकाहारीच रहायचं ठरवलं. इतर दोन प्रतिज्ञांचंही त्याने काटेकोर पालन केलं.

मोहन जेव्हा जेव्हा चुकीच्या मार्गाकडे वळला. त्या प्रत्येक वेळी त्याने आपल्या चुका सुधारल्या आणि तो चांगल्या मार्गाकडे वळला. एका कवितेतील ओळी आठवताहेत. कविता गांधीजींबद्दलच आहे -

(तो) चालता चालता पडला, पडता पडता उठला, करता करता चुकला...

पण एक, प्रत्येक उठण्याच्या वेळी प्रत्येक चुकीमधून तो काहीतरी शिकला.

लंडनमध्येही छानछोकीकडे वळलेल्या मोहननं स्वतःला सावरलं. वेळ आणि पैशाचा व्यवस्थित उपयोग करणारा तो चांगला विद्यार्थी झाला. भरपूर अभ्यास करून तो मॅट्रिकची परीक्षाही पास झाला आणि वकीलीची परीक्षाही पास झाला.

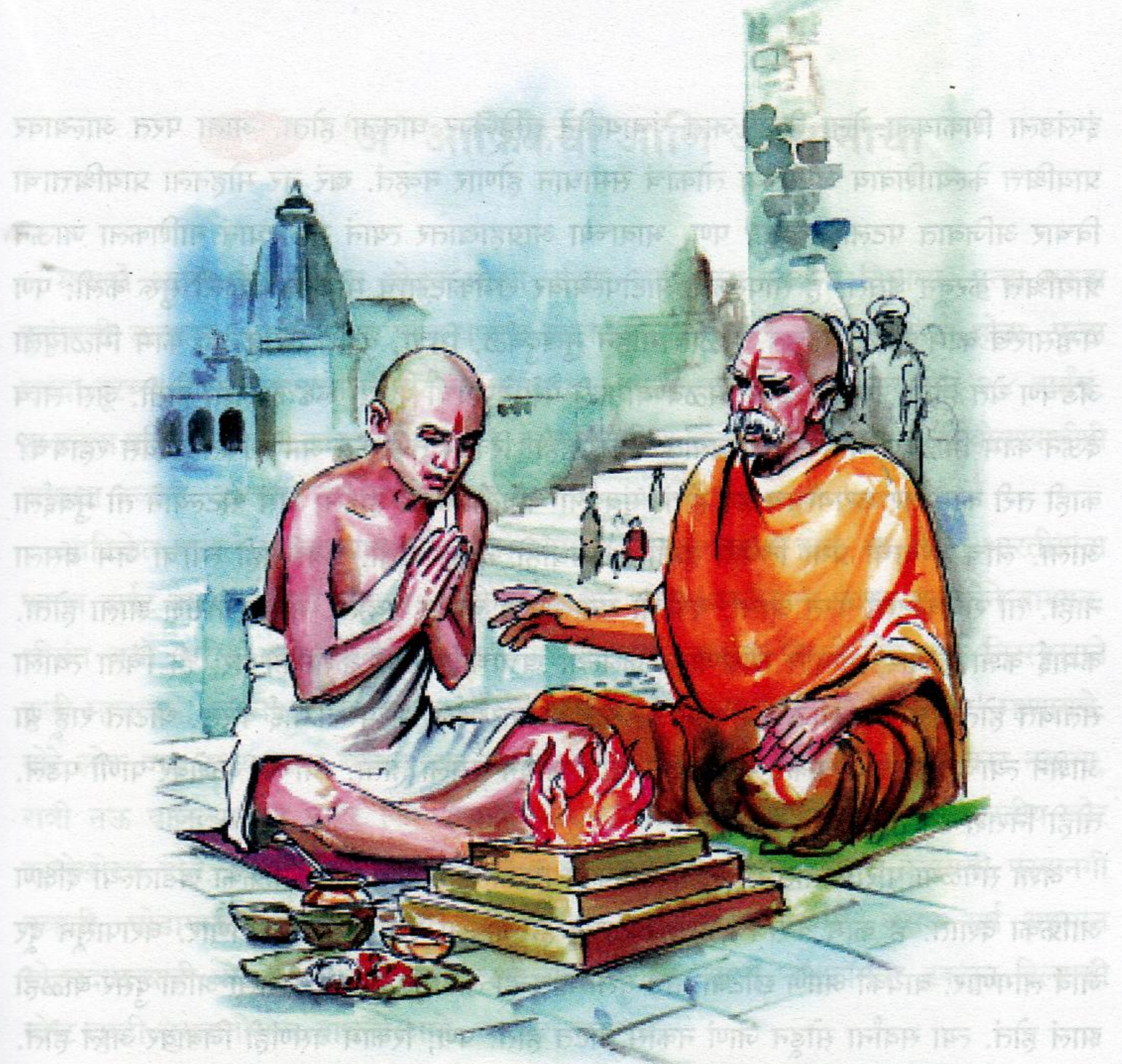

मोहन बॅरिस्टर झाला. इंग्लंडमध्ये जाण्याचा हेतू पूर्णपणे सफल झाला. आता त्याचे डोळे मायदेशाकडे, आपल्या घराकडे लागले होते. कधी एकदा घरी पोहचतो आणि आईला भेटतो असं त्याला झालं होतं. आईवर त्याचं खूप खूप प्रेम होतं. आईला सोडून तो कधीही राहिला नव्हता, त्यामुळे तर तो आईला भेटायला फारच अधीर झाला होता. बायकोला भेटण्याची, छोट्या बाळाला पाहण्याचीही खूप ओढ लागली होती.

मायदेशी पोहचल्याच्या आनंदात तो मुंबई बंदरावर उतरला. पण इथे मात्र एक फार मोठं दुःख त्याची वाट पहात होतं. भाऊ त्याला घ्यायला आला होता. 'आई कशी आहे?' हाच पहिला प्रश्न त्याने भावाला विचारला. काय उत्तर देणार भाऊ? महिन्यापूर्वीच आई देवाकडे गेली होती. अतिशय दुःखाने भावाने उत्तर दिलं, 'आई आपल्याला सोडून देवाकडे गेली.' उत्तर ऐकून मोहनवर दुःखाचा डोंगरच कोसळला. डोळ्यांतून गालावर ओघळू पाहणारे अश्रु त्याने प्रयत्नपूर्वक थोपवून धरले. आपल्या लाडक्या मोहनला न भेटताच आई देवाकडे निघून गेली होती. घरापासून, आपल्या

माणसापासून खूप दूर असलेला मोहन तिकडे एकटा हे दुःख सहन करू शकणार नाही, असं वाटल्याने भावाने त्याला कळवलं नव्हतं.

मोहनचा सर्व आनंद संपला. घरी जाण्याचा उत्साहही राहिला नाही. आईला खूप खूप गोष्टी सांगायच्या होत्या. आईच्या सांगण्यामुळे घेतलेल्या तीन प्रतिज्ञांचं किती काटेकोर आणि कसं पालन केलं ते सांगायचं होतं. अनेकांनी आग्रह केला तरी मांसाहार केला नाही, हे सांगून आईकडून शाबासकी मिळवायची होती. आईशी गप्पा मारण्याचे सारेच बेत फिसकटले.

दोघे भाऊ मुंबईहून घरी आले. मोहन बायकोला भेटला. मुलाला पाहिलं. मुलगा मोठा झाला होता. बायकोला भेटून मुलाच्या बाळलीला पाहून त्याचं दुःख थोडं हलकं झालं. घरच्या वातावरणात, आपल्या लोकांत दुःख हळू हळू कमी होऊ लागलं. दुःख करत बसायला सवडही नव्हती. कामाचं बघायला हवं होतं. दुःखी मनःस्थितीत असतानाच मोहनला मनाविरूद्ध एक काम करावं लागलं. तो

इंग्लंडला शिकायला गेला तेव्हा जात पंचायतीने बहिष्कार घातला होता. आता परत आल्यावर प्रायश्चित्त केल्याशिवाय जातीच्या लोकांचं समाधान होणार नव्हतं. खरं तर मोहनला प्रायश्चित्ताचा विचार अजिबात पटला नव्हता. पण, भावाच्या आग्रहाखातर त्यानं मुकाट्यानं नाशिकला जाऊन प्रायश्चित्त करवून घेतलं. हे सोपस्कार आटोपल्यावर राजकोटलाच मोहनने वकीली सुरू केली. पण मनासारखं काम मिळत नव्हतं. मुळात मोहन मुखदुर्बळ, भित्रा, बुजरा त्यामुळेही काम मिळायला अडचण येत होती. शिवाय काम मिळवण्यासाठी पैसे देण्याची पध्दत रूढ झालेली होती. असं लाच देऊन काम मिळवणं मोहनला अजिबात पटलं नाही. रिकामं तरी कसं आणि किती दिवस रहायचं? काही तरी काम तर करायलाच हवं होतं. मुंबईला चांगली कमाई होईल, असं वाटल्याने तो मुंबईला आला. लाच देण्याची प्रथा तिथेही होतीच. स्पर्धाही जास्त होती. मुंबईलाही त्याचा जम बसला नाही. तो राजकोटला परत आला. वकीली मनासारखी चालत नव्हती. मोहन निराश झाला होता. कमाई कशी होणार, भावाने शिक्षणावर केलेल्या खर्चाची भरपाई कशी होणार, ही चिंता त्याला सतावत होती. धाकटा भाऊ इंग्लंडहून बॅरिस्टर होऊन येईल. भरपूर कमाई करेल. थाटात राहू या आशेने त्याच्या परत येण्याकडे मोठा भाऊ डोळे लावून बसला होता. त्याच्या आशेवर पाणी पडलं. तोही निराश झाला होता.

अशा सगळ्या परिस्थितीत मोहनला एक काम मिळालं. हे काम होतं आफ्रिका खंडातल्या दक्षिण आफ्रिका देशात. हे काम करायचं ठरवलं तर पुन्हा आपला देश सोडावा लागणार. घरापासून दूर जावं लागणार. बायको आणि छोट्या गोड मुलाची पुन्हा ताटातूट होणार. त्याला आता दुसरं बाळही झालं होतं. त्या सर्वांना सोडून जाणं नकोसं वाटत होतं. पण, रिकाम बसणंही जिवावर आलं होतं. शेवटी त्याने आफ्रिकेला जायचं ठरवलं.

आईच्या आणि मायदेशाच्या ओढीने तो इंग्लंडहून परतला होता. आई तर आता नव्हतीच पण परिस्थितीने त्याला मायदेशही सोडायला लावला.

बायको आणि दोन मुलांना सोडून मोहन दक्षिण आफ्रिकेला जायला निघाला. पुन्हा एकदा कुटुंबाची ताटातूट. मोठा मुलगा पाच वर्षांचा झाला होता. धाकटा अगदीच तान्हा होता. पुन्हा एकदा दूरच्या देशात जाण्यासाठी बोटीचा प्रवास सुरू झाला. यावेळी त्याचं वय होतं २४ वर्षांचं. हा प्रवास पहिल्या प्रवासाइतका कठिण नव्हता, कारण आधीचा अनुभव गाठी होता. इंग्रजी बोलण्याचीही अडचण नव्हती. अडचणी तर पुढेच होत्या.

आफ्रिकेत पाऊल टाकल्यापासून रोज नवे अपमान सोसावे लागत होते. या देशात भारतीयांना फारच वाईट वागणूक दिली जायची. आफ्रिकेतील गोरे लोक भारतीयांना फारच तुच्छतेने वागवत. श्रीमंत असो, गरीब असो, शिकलेला असो, अडाणी असो, सर्वांना तिथले गोरे लोक तिरस्काराने कुली म्हणायचे. मोहनदास तर चांगला बॅरिस्टर झाला होता. त्यालाही ‘कुली बॅरिस्टर’ म्हणायचे. गोरे लोक ज्या रस्त्यावरून चालत त्या रस्त्यावरून चालण्याचाही भारतीयांना अधिकार नव्हता, रात्री नऊ वाजल्यानंतर बाहेर फिरण्याचाही अधिकार नव्हता. जसे काही सगळे भारतीय चोर दरोडेखोरच होते. भारतीयांना आगगाडीच्या प्रथम श्रेणीच्या डब्यातून प्रवास करायची परवानगी नव्हती. घोडागाडीतही इतर गोऱ्या उतारुंबरोबर बसू दिलं जात नसे. असले सर्व अपमान मोहनदासच्याही वाट्याला आले. प्रथम श्रेणीच्या डब्यातून त्याला प्लॅटफॉर्मवर ढकलून दिल्याची गोष्ट तुम्ही सुरुवातीलाच वाचली आहे. आठवत असेलच.

त्या प्रसंगानंतर त्याला पुढचा प्रवास घोडागाडीतून करायचा होता. गाडीच्या मालकाने मोहनदासला गोऱ्या प्रवाशांबरोबर आत बसू दिलं नाही. बाहेर गाडीवानाशेजारी बसवलं. थोड्या वेळाने मालकाला गाडीवानाच्या शेजारी बसून हवा खाण्याची लहर आली. त्याने एक कळकट पोत्याचा तुकडा गाडीवानाच्या पायाशी टाकला आणि मोहनदासला त्यावर बसायला सांगितलं. पण प्राण गेला तरी जागेवरून उठायचं नाही, हा निर्णय मनोमन झाला होता. त्यामुळे तो उठला नाही. मालक भयंकर संतापला. त्याने त्याला गाडीच्या खाली ढकलायचा प्रयत्न केला. मोहनदासने गाडीच्या सळ्या घट्ट धरून ठेवल्या होत्या. मालक निर्दयपणे हातावर रट्टे लगावत होता. तोंडाने शिव्यांची लाखोली सुरू होती. हाडं मोडायची पाळी आली पण सळ्यांवरील पकड सैल झाली नाही. त्याने ना मालकाला शिव्या दिल्या ना त्याला मारण्याचा प्रयत्न केला. इथेच रुजलं शांततामय अहिंसक प्रतिकाराचं बीज! त्या अहिंसक मार्गाचा आत बसलेल्या गोऱ्या प्रवाशांवर परिणाम झाला. ते मालकालाच रागावले आणि मोहनदासला आपल्या बरोबर आत बसू दिलं. आगगाडी आणि घोडागाडीचे अपमान सोसत

मोहन एकदाचा प्रिटोरियाला जाऊन पोहचला. तिथे काही दिवस रहावं लागणार होतं. राहण्यासाठी तो हॉटेलमध्ये चौकशी करू लागला. पण त्याच्यासारख्या काळ्या माणसाला हॉटेलमध्ये जागा मिळेलना.

मोहनदासच्या वाट्याला आलेला हा आणखी एक अपमानाचा प्रसंग. बराच नंतरचा. दरम्यानच्या काळात आफ्रिकेतील काही मोठ्या लोकांशी मोहनदासच्या ओळखी झाल्या. पण त्यामुळे अपमान

थांबले नाहीत. एक दिवस तो आपल्या इंग्रज मित्राला भेटून रात्रीच्या वेळी रस्त्याने घरी परत चालला होता. एका शिपायाने त्याला रस्त्यावरून खाली ढकलून दिलं. कारण भारतीयांना रस्त्यावरून चालण्याचा अधिकार नव्हता आणि रात्री घराबाहेर पडण्याची परवानगीही नव्हती. मोहनदासने दोन्ही अपराध केले होते. शिपायाने ढकलून देऊन त्याला शिक्षाच केली होती.

मोहनदासला रस्त्याखाली ढकलून दिल्याची घटना रस्त्यावरच्या एका इंग्रज माणसाने पाहिली. तो मोहनदासला ओळखत होता. त्याने शिपायाविरुद्ध तक्रार कर असं मोहनदासला सुचवलं. कारण रस्त्यावरून चालू नकोस, बाजूने चाल, अशी सूचनाही त्याने दिली नव्हती. सरळ ढकलूनच दिलं होतं. ही त्याची चूकच होती. मी साक्ष देईन, असंही तो माणूस म्हणाला. पण मोहनदासने तक्रार

नोंदवली नाही. नियमाप्रमाणे आपलंच चुकलं आहे. शिपायाची चूक नाही असं त्याला वाटत होतं. प्रारंभापासून तो सत्याप्रमाणेच वागायचा.

भारतीयांवर होणारे अन्याय दूर करण्यासाठी मोहनदासने आफ्रिकेतच काही दिवस रहायचं ठरवलं. पोटापाण्याची सोय करण्यासाठी तिथेच वकीली करायचा निर्णय घेतला. आफ्रिकेच्या कोर्टात वकीली करायची तर त्या कोर्टाची परवानगी घ्यावी लागते. परवानगीसाठी मोहनदासने अर्ज केला. कोर्टातील इतर गोऱ्या वकीलांना एका काळ्या माणसाने, कुली बॅरिस्टरने आपल्या बरोबरीने कोर्टात वकीली करावी हे सहनच झालं नाही. परवानगी मिळू नये म्हणून त्यांनी बरीच खटपट केली. पण मोहनदासला वकीली करण्याची परवानगी मिळाली. गोऱ्या वकीलांनी केलेल्या विरोधाचा वर्तमानपत्रातही गाजावाजा झाला. वकीलांचा दृष्टिकोन अयोग्य आहे, असंच मत सर्व वर्तमानपत्रांनी दिलं. या प्रकाराने मोहनदासला आयतीच प्रसिद्धी मिळाली, त्याचा मोहनदासला सार्वजनिक कामासाठी उपयोग झाला.

एकदा मोहनदास कटिंग करायला एका सलूनमध्ये गेला. कटिंग करणारा गोरा होता. त्याने काळ्या माणसाचे केस कापायला नकार दिला. अशा अनेक अपमानांचा अनुभव मोहनदासने घेतला. अशा तऱ्हेचे अनेक अपमान सर्वच भारतीयांच्या वाट्याला येत होते. गरीब भारतीयांना तर गोऱ्यांची मारझोडही सहन करावी लागायची. पोटापाण्याचा व्यवसाय करायला आफ्रिकेत आलेले भारतीय मुकाट्याने अपमान सोसत कसेतरी जगत होते. मोहनदासला ते पटत नव्हतं. सर्व भारतीयांना एकत्र करायचं, अन्यायाविरुद्ध लढण्याचं बळ त्यांना मिळवून द्यायचं असं त्यानं ठरवलं आणि आफ्रिकेत सतत सर्वांना सोबत घेऊन अन्यायाविरुद्ध लढा दिला.

मोहनदास कोर्टातील एका केसच्या संदर्भात वकील म्हणून आफ्रिकेत आला होता. शेठ दादा अब्दुल्ला आणि त्यांच्याच नात्यातले तैयबशेठ या दोघांमध्ये पैशाच्या संदर्भात बराच वाद होता. भांडण कोर्टात गेलं होतं. कोर्टातील कामासाठीच अब्दुल्लाशेठने वकील म्हणून मोहनदासला एक वर्षासाठी आफ्रिकेत आणलं होतं.

या केसचा मोहनदासने खूप अभ्यास केला. दोघांचे पैशासंबंधीचे व्यवहार समजून घ्यायला हवे होते. त्यासाठी दोघांच्या हिशेबाच्या वह्या पाहणं गरजेचं होतं. त्या वह्या त्याला अजिबात समजत नव्हत्या. कारण ती हिशेब लिहिण्याची पद्धतच त्याला नवखी होती. साहजिकच प्रथम त्याला ती समजून घ्यावी लागली. आपल्याला जे समजत नाही, येत नाही, ते अभ्यास करून समजून घेणं हा त्याचा स्वभावच होता. त्याने हिशेब लिहिण्याची पद्धत नीट समजून घेतली. नंतर दोघांच्या हिशेबाच्या वह्यांचा बारकाईने अभ्यास केला. दोघांचंही म्हणणं ऐकलं. केसच्या सर्व खाचा-खोचा समजावून घेतल्या. त्याला जाणवलं, की दोघांही उगीचच कोर्टाच्या फेऱ्या मारताहेत. वकीलाची फी देताहेत. पाण्यासारखा पैसा खर्च होतोय. वेळही खूप जातोय आणि दोघांना मोठा मनस्तापही होतोय. त्याला हे काही पटेना. त्याला असं वाटू लागलं की, कोर्टाबाहेरच दोघांमध्ये समेट घडवून

आणून हे भांडण मिटवलं पाहिजे. असं केल्याने दोघांचा वेळ आणि पैसा वाचेल. भांडण लवकर मिटेल. भांडणाच्या दोघांना त्याने एकत्र बसवून खूप समजावून सांगितलं. खरं तर तो वयाने खूप लहान. केवळ २४-२५ वर्षांचा आणि दोन्ही भांडणारे शेठ बरेच वयस्क. धंद्यात वाकबगार, कज्जे दलाली आणि कोर्ट कचेऱ्यात मुरलेले. त्यांना समजावून सांगणं अवघडच होतं. पण मोहनदासने प्रयत्न करायचं ठरवलं. त्याने अशा पद्धतीने समजावून सांगितलं की त्या दोघा वडीलधाऱ्यांना त्याचं म्हणणं पटलं. दोघांनी समेट करण्याची तयारी दाखवली. दोघांचाही फायदा बघणाऱ्या या तरूण वकीलाचा प्रामाणिकपणा त्यांच्या लक्षात आला होता. त्याचा अभ्यासू स्वभावही त्यांना आवडला होता. दोघांचं भलं करण्याची त्याची तळमळ त्या दोघांच्या मनाला भिडली होती. तैयबशेठ अब्दुल्लाशेठचं देणं लागत होते. ती रक्कम खूपच मोठी होती. एवढी मोठी रक्कम तैयबशेठ एकदम देऊ शकत नाहीत, हे मोहनदासला दिसत होतं. हप्त्याने हे पैसे फेडावे असा छान मार्ग त्याने सुचवला. शेठ अब्दुल्लांनाही भांडण लवकर मिटवण्यासाठी हप्ते मान्य करणं गरजेचं आहे, हे पटवून दिलं. हप्ते ठरवून दिले. दोघांनाही समझोता मान्य झाला. भांडण मिटलं दोघांचाही फायदा झाला.

इंग्लंडमध्ये वकीलीचा अभ्यास करत असतानाच मोहनदासने असं ऐकलं होतं की वकीलीच्या व्यवसायात नेहमीच खोटेपणा करावा लागतो. खोटे साक्षीदार तयार करावे लागतात. मोहनदासने मात्र नेहमी खऱ्याचीच बाजू घेतली. कधीही फसवणूक व खोटेपणा करणाऱ्याची वकीली केली नाही. वकीली फारशी चालत नव्हती, तेव्हाही त्याने पैशाच्या मोहाने कधी खोट्या केसेस घेतल्या नाहीत. खोटेपणा लक्षात आल्यानंतर त्यानं केसचं काम सोडून दिलं आहे.

मोहनदासच्या वकीली व्यवसायाचा पाया आफ्रिकेतच खऱ्या अर्थाने घातला गेला. कोर्टात केस लढवत बसण्यापेक्षा आपसात समझोता करण्यावर त्याचा सतत भर असायचा. कोर्टात खरं ते सांगून मिळेल ती शिक्षा भोगायची तयारी ठेवा असं तो सांगायचा.

त्या संबंधीचा एक प्रसंग पाहुया. त्यातून वकीलीच्या खरेपणाची कल्पना येऊ शकते. रूस्तमजी शेठ नावाचे एक पारशी गृहस्थ मोहनदासचे मित्र होते. ते आफ्रिकेत व्यवसाय करीत. दोघांची मैत्री अतिशय पक्की. रूस्तमशेठची मोहनदासवर श्रद्धा होती. प्रत्येक गोष्ट त्याच्या सल्ल्याने करीत. धंद्यातील गोष्टीही त्याला सांगत. एकदा रूस्तमशेठवर संकट आलं. मालाची ने-आण करताना जकात भरण्याच्या बाबतीत ते नेहमी खोटेपणा करीत. जकात कमी भरून माल सोडवून घेत. अनेक दिवसापासून ही जकातीची चोरी चालू होती. बरेच अधिकारी ओळखीचे असल्याने ते अशा चोरीकडे डोळेझाक करीत. पण, एकदा ही जकातीची चोरी पकडली गेली. तुरुंगात जावे लागणार, बेअब्रू होणार या विचाराने शेठजींच्या डोळ्यात पाणी आलं. ते धावतच मोहनभाईकडे आले. मोहनभाईनं सांगितलं तुम्ही गुन्हा तर केलाच आहे, तो कबूल करायलाच हवा. हा खरेपणा केलात तरच मी

काही प्रयत्न करू शकेन. कोर्टात जाण्यापेक्षा अधिकाऱ्याला भेटून चूक कबूल करणे आणि तो सांगेल तो दंड भरणे हाच उपाय मला दिसतो. रूस्तमजी शेठनी आपली चूक कबूल केली. मोहनदासने सरकारी अधिकारी आणि सरकारी वकील यांना सर्व परिस्थिती समजावून सांगण्यासाठी आपलं सर्व कौशल्य पणाला लावलं आणि शेवटी कोर्टाबाहेरच समझोता झाला. खरेपणामुळे तुरुंगवास टळला. जेवढी जकात चोरी केली होती त्याच्या दुप्पट दंड भरून प्रकरण मिटलं. त्याचप्रमाणे वकिली करताना मोहनदासनं आणखी एक काळजी घेतली. आफ्रिकेत गरीब भारतीय मजुरांना खूप वाईट वागणूक दिली जायची, त्यांना मारझोडही केली जायची. मोहनदासनं कायम अशा गरीबांच्या बाजूने वकिली केली.

गोरे वकील गरीब मजुरांकडूनही ५०० पौंड फी घेत. मोहनदास मात्र केवळ २० पौंड फी घेऊन त्यांच्या केसेस लढवत असे. पुढे जुलूम वाढला तशी गरीबांची स्थिती आणखीनच खराब झाली. मोहनदास केवळ दोन पौंड फी घेऊन त्यांच्या केसेस लढवत असे. पैसे किती मिळतील हा विचार त्याने कधीच केला नाही. त्याच्या या त्यागवृत्तीमुळे भारतीयांमध्ये त्याची प्रतिष्ठा वाढत होती.

आफ्रिकेतील एक वर्षाचा काळ संपला. ज्या केससाठी तो आला होता ते कामही संपलं. दोघांमध्ये समेट घडवून त्यानं भांडण मिटवलं होतं. एका वर्षात मोहनदासनं भारतीयांना संघटित केलं. त्यांना स्वच्छतेची, खरेपणाने व्यवसाय करण्याची शिकवण दिली. त्यांना हेही समजावून सांगितलं की आपलं वागणं, बोलणं, राहणं पाहून भारतातले लोक कसे आहेत, हे गोरे लोक ठरवतात. आपण नीट वागलो-बोललो नाही, घाणेरडे राहिलो तर भारतातील लोक असेच अस्वच्छ राहतात, त्यांना वागण्या बोलण्याची रीत नाही असं इथले लोक समजतील. आपल्या देशाबद्दल चांगलं मत तयार करण्याची जबाबदारी आपली सर्वांची आहे. तुम्ही वेगवेगळ्या प्रांतातले लोक इथे राहता. त्या सर्वांमध्ये एकी हवी. आपल्यावर होणारे अन्याय मुकाट्याने सहन करायचे नाहीत. आपण सर्वांनी एक होऊन त्या विरोधात आवाज उठवला पाहिजे, असं सारं तेथील भारतीयांच्या मनावर बिंबवलं. मोहनदासचा ज्या ज्या भारतीय लोकांशी संबंध आला, त्यांना मोहनदासचं म्हणणं पटू लागलं. त्यांच्यात हळू-हळू बदल होऊ लागला.

काम संपलं होतं. भारतीयांमध्ये बदल घडून येत होता. त्यामुळे अतिशय समाधानाने मोहनदासने मायदेशी परत जाण्याचं ठरवलं.

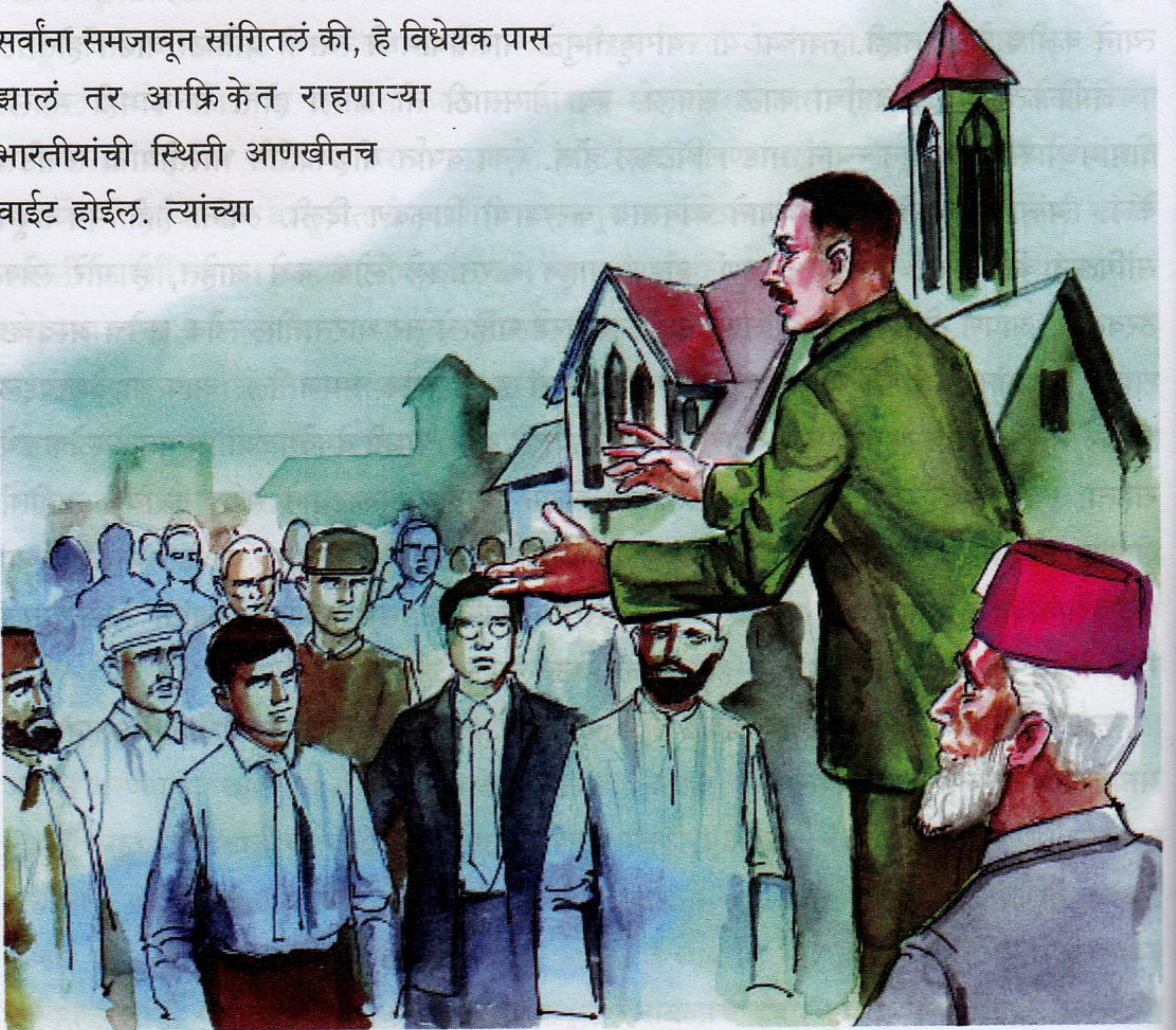

निरोपाचं निमित्त

आफ्रिकेतील काम संपल्यामुळे मोहनदासनं भारतात परतायचं ठरवलं. शेठ अब्दुल्लांनी त्याला निरोप देण्यासाठी एक समारंभ आयोजित केला होता. तेथील बऱ्याच प्रतिष्ठित लोकांना त्यासाठी बोलावलं होतं. समारंभाच्या वेळी मोहनदास सहजच एक वर्तमानपत्र चाळत होता. एका बातमीनं त्याचं लक्ष वेधून घेतलं. आफ्रिकेतील गोरं सरकार भारतीयांचा मताधिकार काढून घेण्याचा विचार करीत आहे आणि तसं एक विधेयक विधानसभेत मांडले जाणार आहे, अशी ती बातमी होती. भारतीयांवर त्या विधेयकाचे काय परिणाम होतील, हे वकीलीचा अभ्यास केलेल्या मोहनदासच्या क्षणार्धात लक्षात आलं. निरोप समारंभासाठी आलेल्या लोकांशी त्याने त्या संबंधी चर्चा केली. त्या बिचाऱ्यांना या विधेयकाविषयी काहीच माहित नव्हतं. त्याने सर्वांना समजावून सांगितलं की, हे विधेयक पास झालं तर आफ्रिकेत राहणाऱ्या भारतीयांची स्थिती आणखीनच वाईट होईल. त्यांच्या

अपमानात, त्यांना मिळणाऱ्या तुच्छ वागणुकीत आणखीनच भर पडेल आणि त्या विरुद्ध बोलणंही शक्य होणार नाही. तुम्ही सर्वांनी मिळून या कायद्याचा विरोध केला पाहिजे.

विरोध करायचा म्हणजे काय करायचं, तो कसा करायचा या विषयी त्या लोकांना काहीच माहिती नव्हतं. हा सर्व खटाटोप करण्यासाठी मोहनदासनेच आफ्रिकेत राहावं, मार्गदर्शन करावं असं त्यांनी सुचवलं. तो भारतात परत जायला निघाला होता. एक वर्षानंतर आपल्या पत्नीला आणि मुलांना भेटणार होता. या भेटीची, घरी जाण्याची ओढ त्याला होती. तरीही मोहनदासने ते विचार बाजुला सारले आणि आपल्या देशबांधवांच्या सेवेसाठी आफ्रिकेतच राहायचं ठरवलं. हा निर्णय घेतला तेव्हा त्याचं वय होतं फक्त २५. आफ्रिकेतच त्याची समाजसेवेची, देशसेवेची सुरुवात झाली. निरोप समारंभाचं रुपांतर सभेत झालं. विधेयकाला विरोध करायचं ठरलं. मोहनदासला लोक आता गांधीभाई म्हणू लागले. भारतीयांच्या मताधिकाराबाबत आफ्रिकेतील सरकार, इंग्लंडचं सरकार आणि भारतात व्हाईसरॉयला निवेदन पाठवायचं ठरलं. गांधीभाईंचा कामाचा झपाटा दांडगा. त्याच रात्री जागून त्यांनी निवेदन तयार केलं. अनेक स्वयंसेवक त्यांनी मिळविले. दूरदूरच्या जंगलात, डोंगराळ भागात राहणाऱ्या अनेक भारतीयांपर्यंत हे स्वयंसेवक पोहोचले. अपार कष्ट त्यांनी घेतले. जंगली, हिंस्र पशूंच्या संकटांचीही त्यांनी पर्वा केली नाही. पंधरा दिवसात १०,००० सद्या त्यांनी मिळविल्या. या सर्व कष्टाचा इष्ट परिणाम झाला. तेथील भारतीयांमध्ये जागृती झाली. अन्याय, अत्याचाराची त्यांना जाणीव झाली. त्याविरुद्ध लढण्याचं बळ त्यांना मिळालं. वर्तमानपत्रातही भारतीयांच्या जागृतीबद्दल लिहून येऊ लागलं. अशातच एक दिवस शेठ अब्दुल्लांच्या घरी सभा झाली. पुढचे कार्यक्रम ठरले. विधेयकावरील चर्चा थांबवा, अशा आशयाची तार विधानसभेच्या अध्यक्षांना पाठवली गेली. त्याचा परिणाम झाला. चर्चा दोन दिवस पुढे ढकलली गेली. लोकांना तो त्यांचा विजय वाटला. आपलंही म्हणणं ऐकलं जातं, आपल्या विरोधाला किंमत दिली जाते हे पाहून लोकांचा उत्साह वाढला. कामाला व्यवस्थित वळण लागावं म्हणून गांधीभाईने 'नाताळ इंडियन काँग्रेस'ची स्थापना केली. एकीकडे समाजसेवेची कामे करीत असताना दुसरीकडे स्वतःच्या पोटापाण्याची सोयही करायला हवी होती. आफ्रिकेतच वकीली करायचं त्यांनी ठरवलं. त्यासाठी हायकोर्टाची परवानगी मागितली. काळ्या कुली वकीलाने आपल्या बरोबरीने वकील म्हणून कोर्टात बसावं हे गोऱ्या वकीलांना मुळीच आवडलं नाही. त्यांनी खूप विरोध केला. पण तरीही शेवटी गांधीभाईला वकीली करायची परवानगी मिळाली. वकीलाला शोभेल असं घर त्यांनी घेतलं. सेवा आणि वकीली दोन्ही सुरू झालं.

त्या काळात भारतातून बरेच मजूर दक्षिण आफ्रिकेत आले होते. ते खाणीत, शेतावर मजुरी करत. त्यांची स्थिती गुलामासारखी होती. पदोपदी अपमान सहन करावा लागे. मालक मारझोडही

करत. त्यांना न्याय मिळवून देण्यासाठीही गांधीभाई कोर्टात वकील म्हणून उभे राहात. दीन दुबळ्यांची, शोषित, पीडितांची सेवा हा त्यांचा धर्म झाला होता. भारतीयांवर होणाऱ्या सर्व प्रकारच्या अन्याय-अत्याचाराची माहिती ते भारतीयांना देत. या अन्यायाविषयी गोऱ्यांना कळावे म्हणून वृत्तपत्रात लिखाण करत. त्यांच्या प्रयत्नांमुळे भारतीयांमध्ये अन्यायाची जाणीव निर्माण झाली. त्या विरुद्ध एक होऊन लढले पाहिजे ही भावना वाढली. सहृदय गोऱ्यांचीही अन्याय सोसणाऱ्या भारतीयांना सहानुभूती मिळाली. या सर्व काळांत अनेक भारतीय आणि गोरे मित्र गांधीभाईंना मिळाले. मित्र जोडण्याचा फार मोठा गुण त्यांच्यापाशी होता.

देशबांधवांची सेवा, दुर्बलांच्या बाजूने न्यायालयात कुठलाही मोबदला न घेता उभं राहाणं आणि नाताळ इंडियन काँग्रेसचं काम या सगळ्या व्यापात गांधीभाई इतके गुंतून गेले की, बघता बघता तीन वर्ष संपली. आता भारतात परतायला हवं असं त्यांना वाटू लागलं. पण आफ्रिकेतील लोकांना ते मान्य नव्हतं. गांधीभाईंशिवाय अन्यायाविरुद्ध ते लढू शकणार नाहीत, असं ते पुन्हा पुन्हा सांगत होते. शेवटी गांधीभाईंनीही आणखी काही दिवस राहायचं ठरवलं. पत्नी आणि मुलांची जबाबदारी मोठ्या भावावर टाकणं त्यांना योग्य वाटत नव्हतं. त्यामुळे त्यांनाही आफ्रिकेतच आणावं असं त्यांनी ठरवलं आणि सहा महिन्यात परत येतो असं सांगून ते भारतात आले.

भारतातही ते स्वस्थ बसले नाहीत. आफ्रिकेतील भारतीयांची वाईट/अपमानित स्थिती भारतातील लोकांना सांगणं त्यांना आवश्यक वाटलं. त्यासाठी ते अनेक पुढाऱ्यांना भेटले. वर्तमानपत्रात लेख लिहिले. आफ्रिकेतील स्थितीचं वर्णन करणारी पुस्तिका लिहून ती लोकांमध्ये वाटली. त्यांनी कोलकाता, मुंबई, चेन्नई इत्यादी ठिकाणी दौरे केले. सर्व भारतीयांची आफ्रिकेतील कामांबद्दल सहानुभूती त्यांनी मिळवली. त्यांना अजिबात विश्वांती नव्हती. हाती घेतलेलं काम पूर्ण शक्ती पणाला लावून करणं हा त्यांचा स्वभाव होता.

ते आपल्या गावी गेले. सर्वांना भेटले. नवरा आपल्याला आणि मुलांना घेऊन जायला आला आहे याचा कस्तुरबांना खूप आनंद झाला. पण त्याच वेळी परमुलखात जायचंय याची धास्ती आणि चिंताही तिला वाटू लागली. एवढ्या दूरच्या प्रवासाचा, समुद्रातून बोटीच्या प्रवासाचा तिचा पहिलाच अनुभव! मनात धास्ती घेऊनच मुलांना घेऊन नवऱ्याबरोबर तिने बोटीवर पाय ठेवला अन् अठरा दिवसांच्या प्रवासानंतर बोट आफ्रिकेच्या किनाऱ्याला लागली...

गांधीभाईची बोट किनाऱ्याला लागण्यापूर्वीच त्यांच्याविषयी अनेक गैरसमजुती आफ्रिकेतील गोऱ्यांमध्ये पसरल्या होत्या. त्यांच्या सरकारविरोधी कामामुळे आधीच सर्व स्थानिक गोरे नाराज होते. गांधीभाई भारतात गेल्यानंतर त्यात आणखीनच भर पडली होती. गांधीजी भारतात जाऊन आफ्रिकेतील गोऱ्यांची खूप बदनामी करताहेत अशा बातम्या आफ्रिकेतील वृत्तपत्रातून तिखटमीठ लावून येत होत्या. त्यामुळे गोरे खूपच चिडलेले होते. गांधीला आफ्रिकेत पाय ठेवू द्यायचा नाही, तो 'हरामखोर' आलाच तर त्याला जिवंत ठेवायचा नाही, असं त्यांनी ठरवलं होतं. अशा वातावरणात गांधीभाईची बोट धक्याला लागल्यानंतर त्यांनी बोटीला घेरावच घातला. सर्व प्रवासी अडकून पडले. बऱ्याच वाटाघाटीनंतर इतर प्रवाशांना उतरु दिलं. पण गांधीभाई, त्यांची पत्नी कस्तूरबाई आणि त्यांची दोन मुलं हरिलाल आणि मणिलाल यांची सुटका झाली नाही. सर्व खूपच चिंतेत होते. कस्तूरबाई प्रथमच एवढा दूरचा प्रवास करून परक्या मुलखात आली होती. शिवाय बरोबर दोन छोटी मुलं होती. या देशात आपला कसा निभाव लागणार, या विचाराने ती खूपच भयभीत झाली होती. बऱ्याच विचार विनिमयानंतर कस्तूरबाई आणि मुलांना एका बंद गाडीत बसवून गांधीभाईचे

मित्र रुस्तमजी यांच्याकडे पाठवून देण्यात आलं. त्यानंतर गांधीभाई एकटे उतरले आणि रस्त्याने चालू लागले. काही मुलांनी त्यांना ओळखलं. आरडा ओरडा सुरू झाला. पांगलेला जमाव पुन्हा गोळा झाला. लोकांनी त्यांना टोमॅटो आणि अंडी फेकून मारली. काही लोकांनी त्यांना लाथा-बुक्यांनी मारायला सुरुवात केली. मार एवढा जोरात होता की, त्यांचे पुढचे दात तुटले. बरगड्या मोडल्या. या गर्दीतून आज आपली जिवंत सुटका होत नाही, असंच त्यांना वाटू लागलं. अशा कठिण परिस्थितीत जणू देवानेच त्यांना मदत पाठवली. अलेक्झांडर नावाचा पोलीस इन्स्पेक्टर त्यांचा मित्र होता. त्याची पत्नी त्याच वेळी रस्त्याने चालली होती. तिने गांधीभाईंना ओळखलं. ती तशीच गर्दीत पुढे घुसली आणि तिने त्यांच्यावर आपली छत्री धरली. त्यांना गर्दीतून बाहेर काढलं आणि पोलीस ठाण्यापर्यंत सुखरूप घेऊन आली. अलेक्झांडरने त्यांना रुस्तमजीच्या घरापर्यंत पोहचवण्याची व्यवस्था केली. पण चिडलेला जमाव पाठलाग करतच होता. रुस्तम शेठच्या घरापर्यंत हा मोठा जमाव आला. गांधीला आमच्या हवाली करा, अशी त्यांची मागणी होती. घरात घुसून गांधीला बाहेर खेचून आणण्याच्या तयारीत जमाव होता. ते शक्य न झाल्यास घराला आग लावण्याची घोषणा ते देत होते. जमाव खूपच चिडलेला होता. जमाव काय करेल काही सांगता येत नव्हतं. पोलीस इन्स्पेक्टर अलेक्झांडरलाही जमावावर नियंत्रण ठेवणं कठिण जात होतं. परिस्थिती फारच बिकट होती. पण, अलेक्झांडर फार चतुर होता. घराच्या बाहेर बसून तो लोकांशी गप्पा मारत होता. गांधी खूपच हरामखोर आहे, त्याला आपण समोरच्या झाडावर फासावरच लटकवू, अशा आशयाच्या ओळी रचून गात होता. लोकांना गाण्यात गुंतवून गांधीभाईंना परत पोलीस ठाण्यात पोहचवण्याची व्यवस्था त्याने केली. पोलीसचा पोशाख करून दुसऱ्या पोलीसाबरोबर गांधीभाई बाजूच्या गल्लीतून घराबाहेर पडले. ते सुखरूप पोहचल्याचे कळेपर्यंत अलेक्झांडर लोकांना गाणी आणि गप्पांमध्ये रमवत राहिला. मग लोकांना म्हणाला आपण इथे गाणं म्हणत बसलो आणि तो हरामखोर घरातून केव्हा आणि कसा पळून गेला आपल्याला कळलंच नाही. तो आता घरात नाहीच. पाहिजे तर तुम्ही आत जाऊन शोधा. बिचारे लोक दात ओठ खात नुसतेच हात चोळत राहिले.

अशाप्रकारे एका जीवघेण्या संकटातून अलेक्झांडर पतीपत्नीच्या प्रयत्नांमुळे गांधीभाई सुखरूप वाचले. ते जमावाच्या हाती लागले असते तर लोकांनी त्यांना जीवेच मारलं असतं. पण दीन दुबळ्यांना मदत करण्यासाठी देवाने त्यांना आयुष्य दिलं. या प्रसंगानंतर काही सरकारी अधिकारी आणि इतरही मित्र म्हणत होते, की मारहाण करणाऱ्यांविरुद्ध तक्रार नोंदवा. गांधीभाईंना हे पटलं नाही. ते म्हणाले की मी भारतात त्यांची बदनामी केली आहे, असा त्यांचा गैरसमज झाला आहे, म्हणून त्यांनी मारहाण केली. एक दिवस त्यांचा हा गैरसमज दूर होईल आणि त्यांना पश्चाताप

होईल. गांधीभाईंनी सर्वांना क्षमा केली. मारणाऱ्यांबद्दलही त्यांच्या मनात राग नव्हता. बदला घेण्याची इच्छा नव्हती. त्यांच्या मनात सर्वांबद्दल नेहमीच प्रेम असायचं. त्यांच्या क्षमाशील वृत्तीमुळे अनेक गोऱ्या लोकांच्या मनात त्यांच्याबद्दल आदराची भावना निर्माण झाली.

आफ्रिकेत आल्याआल्या जिवावर बेतलेलं संकट दूर झालं. वकीली व्यवस्थित चालू लागली. गांधीभाईप्रमाणेच कस्तुरबाईंचा स्वभावही मनमिळावू होता. जवळपास राहणाऱ्या इंग्रजांशी त्या दोघांची मैत्री झाली. आफ्रिकेतच रामदास आणि देवदास या दोन मुलांचा जन्म झाला. देशबांधवांवर होणारे अन्याय दूर करण्याचं काम सतत चालू होतं. नाताळ इंडियन काँग्रेसचं काम वाढत होतं. अन्यायाचं स्वरूप सर्वांना कळावं म्हणून त्यांनी 'इंडियन ओपिनियन' नावाचं एक साप्ताहिक सुरू केलं. या सर्व सार्वजनिक कामाबरोबर वकीली पण चालू होती. चांगली मिळकत होत होती. चांगल्या मोहल्ल्यात सुंदर घर होतं. उंची फर्निचर होतं. नव्या ओळखी होत होत्या. अनेक गोरे मित्र त्यांना मिळाले.

आफ्रिकेचं सरकार भारतीयांवर वेगवेगळी बंधनं लादत होतं. त्यांना अधिकाधिक अपमानित करण्याचे नवे नवे प्रयत्न होत होते. गांधीभाईंच्या मार्गदर्शनामुळे लोक निर्भय झाले होते. कायदेकानून समजून घेत होते. अन्यायाला विरोध करण्याचं बळ त्यांना लाभलं होतं. ते एकत्र आले होते. अन्यायाचा प्रतिकार करण्यासाठी गांधीभाई त्यांना घडवत होते. या सर्व व्यापात तीन वर्ष संपली. आपल्या मार्गदर्शनाशिवाय लोक अन्यायाचा प्रतिकार करू शकतात, हा विश्वास गांधीभाईंना वाटू लागला आणि त्यांनी भारतात परतायचं ठरवलं. गरज लागेल तेव्हा परत यायचं या अटीवर लोकांनी त्यांना जाण्याची परवानगी दिली. लोकांनी गांधीभाईंसाठी एक मोठा निरोप समारंभ आयोजित केला. गांधीभाईंना हिऱ्याच्या, सोन्याच्या अनेक बहुमूल्य वस्तू भेट मिळाल्या. लोकांच्या प्रेमाखातर त्यांनी त्या ठेवून घेतल्या पण त्या स्वतःसाठी ठेवून घेणं त्यांना योग्य वाटत नव्हतं. कारण देशबांधवांसाठी केलेल्या सार्वजनिक कामाबद्दल त्या भेटी मिळाल्या आहेत म्हणून त्या सर्व मूल्यवान भेटी त्यांनी नाताळ इंडियन काँग्रेसच्या व इतर सार्वजनिक कामासाठी देऊन टाकल्या. कस्तुरबाईंलाही काही भेटी मिळाल्या होत्या. त्या देऊन टाकायला त्याचं मन राजी होत नव्हतं. गांधीभाईंनी त्यांना समजावून सांगितल्यानंतर त्यांना मिळालेल्या भेटीही सार्वजनिक कामासाठी द्यायला त्या तयार झाल्या. खरं तर आपल्या जवळची छोटीशी वस्तू देणंही आपल्या जिवावर येतं हे लक्षात घ्या, म्हणजे त्या दोघांचा त्याग किती मोठा आहे हे तुमच्या लक्षात येईल.

१० पुस्तकाचा आदर्श

आफ्रिकेतील लोकांचा निरोप घेऊन गांधीभाई परतले. पण त्यांना फार दिवस भारतात राहता आलं नाही. लगेचच आफ्रिकेतून बोलावणं आलं. त्यामुळे ते परत आफ्रिकेत आले आणि कामाला लागले. इंडियन नाताळ काँग्रेसचं काम वेग घेऊ लागलं. इंडियन ओपिनियन साप्ताहिकाचं कामही ते नव्या उत्साहाने बघू लागले. सरकारचे जुलूम वाढतच चालले होते. त्याचा सामूहिक विरोध करण्यासाठी ते लोकांचं संगठन मजबूत करत होते. मुकाट्याने अन्याय सहन करायचा नाही, हे लोकांना समजावत होते. त्यांच्या संपर्कातील भारतीय लोकांची संख्या वाढत गेली. अनेक इंग्रज मित्रही त्यांनी मिळवले. भारतीयांवर होत असलेल्या अन्यायाची त्यांनाही जाणीव करून दिली.

एक दिवस इंडियन ओपिनियनच्या कामासाठी ते जोहान्सबर्गहून डर्बनला निघाले होते. प्रवास जवळजवळ २४ तासांचा होता. त्यांना पोचवायला स्टेशनवर त्यांचे मित्र पोलक आले होते. प्रवासात वाचण्यासाठी त्यांनी गांधीभाईंच्या हातात 'अन् टू धिस लास्ट' नावाचं पुस्तक ठेवलं. पुस्तकाचे लेखक होते रस्किन. गाडीने स्टेशन सोडलं. त्यांनी लगेच पुस्तक वाचायला सुरुवात केली. पुस्तकानं त्यांच्या मनाची पकड घेतली. सारी रात्र ते वाचत होते. पुस्तक गोष्टींचं नव्हतं. ते एक

विचार देणारं पुस्तक होतं. त्या विचारांचा विलक्षण प्रभाव पडला. डर्बनला पोचल्यावरही रात्री त्यांना झोप आली नाही. पुस्तकात रस्किनने आदर्श जीवनाचं चित्र रेखाटलं होतं. ते चित्र आणि स्वतःचं जीवन याची तुलना मन रात्रभर करत होतं. आदर्शापासून आपलं जीवन फार दूर आहे. या विचाराने ते रात्रभर अस्वस्थ होते. आदर्श जीवन जगण्याचा निश्चय त्यांनी मनोमन केला. नंतर त्या पुस्तकाविषयी आणि स्वतःच्या निश्चयाविषयी मित्रांशी चर्चा केली. या नव्या जीवनाच्या प्रयोगात सहभागी होण्याची इच्छा काही मित्रांनी बोलून दाखवली. त्यांचा उत्साह वाढला.

पुस्तकात रेखाटलेल्या आदर्श जीवनाच्या चित्रातील तीन गोष्टी गांधीभाईंना खूप महत्त्वाच्या वाटल्या.

१) समाजाच्या कल्याणातच व्यक्तीचं कल्याण आहे.

याचा अर्थ असा की, साऱ्या समाजाच्या कल्याणाचा, सुखाचा विचार सर्वांनी करायला हवा. केवळ आपलं सुख, आपलं कल्याण असा स्वार्थी विचार योग्य नाही. अशा स्वार्थी माणसाला स्वतःलाही सुख मिळू शकत नाही. कारण भोवताली दुःख असताना तो सुखी राहू शकत नाही. इतरांची दुःखं बघून तोही दुःखी होतो.

२) वकील आणि न्हावी यांच्या कामाचा मोबदला सारखाच असायला हवा. कारण आपला उदरनिर्वाह करण्याचा दोघांनाही सारखाच अधिकार आहे.

याचा अर्थ नीट समजून घ्यायला हवा. आज समाजात काय दिसतं. ऑफिसमध्ये खुर्चीवर बसून बौद्धिक काम करणाऱ्यांना अधिक पगार मिळतो. कष्टाची कामं करणाऱ्यांना खूपच कमी पैसे मिळतात. त्यामुळे समाजात खूप विषमता दिसते. ही विषमता संपायला हवी.

३) अंगमेहनतीचं कष्टकऱ्याचं जीवनच आदर्श जीवन आहे.

आपल्या सर्व जीवनावश्यक गरजा कष्टकरीच पूर्ण करतात. अन्न पिकवणं, वस्त्र तयार करणं, घर बांधणं यासाठी शारीरिक कष्ट गरजेचे आहेत. प्रत्येकाने शारीरिक श्रम केलेच पाहिजेत. दुसऱ्याच्या श्रमावर आपल्या गरजा भागवणं योग्य नाही.

हा सगळा अर्थ गांधीभाईंच्या लक्षात आला. पुस्तकातील विचाराप्रमाणे जीवन जगण्याचा निश्चय त्यांनी केला. त्यावेळी वकीलीत त्यांचा चांगला जम बसला होता. चांगली कमाई होत होती. सुंदर फर्निचरने नटलेल्या आलिशान घरात ते रहात होते. या सर्व सुखसोयींचा, आलिशान बंगल्याचा त्यांनी त्याग केला. स्वेच्छेने कष्टकऱ्याचं, गरीबीचं जीवन स्वीकारलं. शहरापासून दूर 'फिनिक्स' आश्रमाची स्थापना केली, त्यावेळी गांधीभाई केवळ ३५ वर्षांचे होते. परक्या मुलखात या वयात एका पुस्तकाने प्रभावित होऊन त्यांनी जीवनाला नवं वळण दिलं. हे वळण सोपं नव्हतं. पण पटलेले विचार आचरणात उतरवण्याचं प्रचंड सामर्थ्य त्यांच्यात होतं. असं सामर्थ्य फार कमी

लोकांत असतं.

फिनिक्स आश्रमात गांधीभाई आणि इतर सहकारी यांचं नवं आश्रमी जीवन सुरू झालं. आश्रमासाठी घेतलेल्या जागेत एक पाण्याचा प्रवाह होता, आणि एक फळबाग, बाकी सारा भाग ओसाड. जमीन शेती योग्य करणं. सर्वांच्या राहण्यासाठी घरं बांधणं, इंडियन ओपिनियनच्या छापखान्यासाठी एक शेड बांधणं अशी अनेक कामं होती. सर्व आश्रमवासी कामाला भिडले. गवंडीकाम, सुतारकाम, शेतीची कामं, फळबागेतील कामं, छापखान्यातील कामं करू लागले. सर्वांचा स्वयंपाक एकत्रच होत असे. स्वयंपाक घरातील कामे आणि स्वच्छतेची कामेही आश्रमवासीच करत.

अवघड होतं हे सगळं. कष्टाच्या कामाची सवय तर नव्हतीच आणि ती कामं येतही नव्हती. कामं करताकरताच आश्रमवासी शिकत गेले आणि कामं व्यवस्थित होत गेली. कोण काय काम करतो, लेख लिहिण्याचं काम करतो की सुतारकाम याचा विचारही न करता प्रत्येकाला तीन पौंडाचा सारखाच पगार मिळत होता.

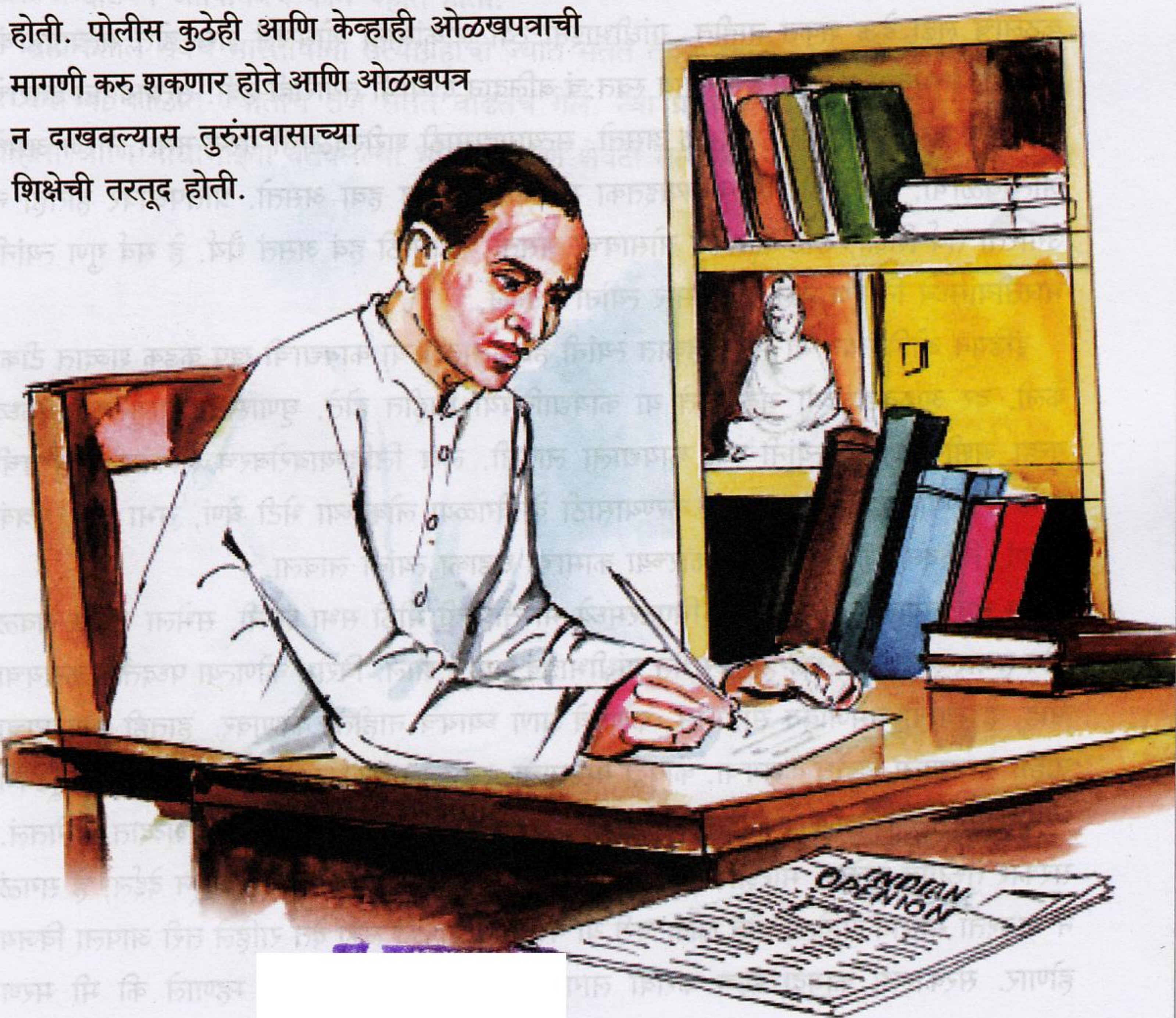
फिनिक्स आश्रमात खूप वेगवेगळ्या प्रकारचे लोक एकत्र राहत होते. धर्म वेगवेगळे होते. भाषा वेगवेगळ्या होत्या. गांधीभाईसारखा बॅरिस्टरही आश्रमात राहत होता आणि पूर्ण अशिक्षित लोकही होते. श्रीमंत होते, तसेच गरीबही होते. असे सर्व लोक आश्रमात एका कुटुंबाप्रमाणे राहू लागले. सुरुवातीला अडचणीही खूप आल्या, पण सर्वांनी मिळून त्या सोसल्या.

रस्किनच्या 'अन टू धिस लास्ट' पुस्तकातील विचार गांधीभाईंच्या जीवनात खोल खोल रुजले. त्याप्रमाणे जीवन घडत गेलं. सर्वोदय या नावानं त्यांनी पुस्तकाचं भाषांतर केलं. पुढे गांधीविचार आणि सर्वोदय हे समानार्थी शब्द झाले. काही दिवसानंतर 'टॉलस्टाय फार्म' नावाचा आणखी एक आश्रम त्यांनी आफ्रिकेत स्थापन केला.

गांधीभाई एकीकडे भारतीयांना संघटित करत होते तर दुसरीकडे आफ्रिकेतील भारतीयांवर होणारे अन्याय वाढतच होते. आफ्रिकेत राहणाऱ्या सर्व भारतीयांना तीन पोंडाचा कर भरावा लागायचा. बिचाऱ्या गरीब मजुरांची तर अर्धी मिळकत हा कर भरण्यातच संपायची. हा अन्याय तर अनेक वर्षांपासून होतच होता. त्यातच भारतीयांचा अपमान करणारा आणखी एक दुष्ट कायदा होऊ घातला होता. तो कायदा पास झाला असता तर बारा वर्षे वयावरील सर्व भारतीयांना एखाद्या गुन्हेगाराप्रमाणे पोलीस ठाण्यात जाऊन आपल्या दोन्ही हाताचे ठसे देऊन एक ओळखपत्र घ्यावं लागलं असतं. शरीरावरील एखाद्या खुणेचीही नोंद केली जाणार होती. पोलीस कुठेही आणि केव्हाही ओळखपत्राची मागणी करू शकणार होते आणि ओळखपत्र न दाखवल्यास तुरुंगवासाच्या शिक्षेची तरतूद होती.

शिवाय भारतीय पध्दतीने झालेले सर्व विवाह बेकायदेशीर ठरवले जाणार होते. त्यामुळे एकत्र नांदणारे नवरा बायको हे कायद्यासमोर पतीपत्नी मानले गेले नसते.

हा कायदा होऊ नये म्हणून गांधीभाईंनी कंबर कसली. ज्यांना या कायद्यामुळे अपमान आणि अन्याय सहन करावा लागणार आहे, त्यांनीच विरोधाचा लढा द्यायला हवा, असं त्यांचं मत होतं. एवढ्यावरच ते थांबले नाहीत विरोध कसा करायचा, लढ्याची पध्दत काय ठेवायची याचाही त्यांनी विचार केला होता.

तेथील सर्व भारतीय दीन-हीन आणि दुर्बल होते. अन्यायाविरुद्ध बोलायलाही घाबरत होते. त्यामुळे लढ्याची पध्दत अशी हवी जी या लोकांना सहज जमेल असं त्यांना वाटलं. लोकांच्या हातात असं शस्त्र द्यायला हवं जे त्यांना सहज वापरता येईल. शस्त्र पेलण्याचं त्यांचं सामर्थ्यही विकसित करायला हवं होतं. पहिली गरज होती त्या सर्वांना निर्भय करण्याची, भित्री माणसं कुठलाच लढा देऊ शकत नाहीत. गांधीभाईंनी त्या लोकांसाठी शोधलेलं शस्त्र होतं सत्याग्रहाचं. त्यासाठी निर्भयता तर हवीच, शिवाय स्वतःचं बलिदान देण्याची तयारीही हवी. सत्याग्रहात इतरांचे प्राण घेणं बसत नाही. तो अहिंसक असतो. सत्याग्रहासाठी शरीरबळाची गरज नसते. गरज असते आत्मबळाची. शत्रूवरही प्रेम करण्याइतका मनाचा मोठेपणा हवा असतो. प्रतिपक्षावर हातही न उगारता सर्व शिक्षा, छळ शांतपणे सोसायचा असतो. त्यासाठी हवं असतं धैर्य. हे सर्व गुण त्यांनी भारतीयांमध्ये निर्माण केले. त्यानुसार त्यांना घडवलं.

इंडियन ओपिनियन या साप्ताहिकात त्यांनी होऊ घातलेल्या कायद्याची खूप कडक शब्दात टीका केली. दर आठवड्याच्या अंकात ते या कायद्याविषयी लिहीत होते. घृणास्पद, माणुसकी विरुद्ध गुन्हा अशी विशेषणे त्यांनी त्या कायद्याला लावली. लेख लिहिण्याबरोबरच लोकांना कायद्याची माहिती देण्यासाठी, त्यांना तयार करण्यासाठी वेगवेगळ्या लोकांच्या भेटी घेणं, सभा घेणं, पत्रकं वाटणं, निवेदन देणं अशा सर्व प्रकारच्या कामाचा धडाका त्यांनी लावला.

या सर्व तयारीनंतर इंपिरियल थिएटरमध्ये भारतीयांची मोठी सभा झाली. सभेला जवळ जवळ तीन हजार लोक उपस्थित होते. सभेत गांधीभाईंचं भाषण झालं. विरोध कोणत्या पध्दतीने करायचा आहे, हे त्यांनी समजावून सांगितलं. कोणाचे प्राण घ्यायचे नाहीत. कोणावर हातही उगारायचा नाही. कायद्याला विरोध करायचा. कायदा मोडायचा. त्याबद्दल सरकार जी शिक्षा देईल ती निमूटपणे भोगायची. सरकार कोणकोणत्याप्रकारे छळ करू शकते, हेही त्यांनी लोकांना स्पष्ट शब्दात सांगितलं. सरकार तुरुंगात टाकेल, मारझोड करेल. घर-संपत्ती जप्त करेल, देशातून हाकलून देईल, हे सगळं न घाबरता सोसावं लागेल. थोडे लोक जरी या पध्दतीने निष्ठेने लढा देत राहिले तरी आपला विजय होणार. सरकारला कायदा रद्दच करावा लागणार. शेवटी स्वतःबद्दल ते म्हणाले की मी मरण

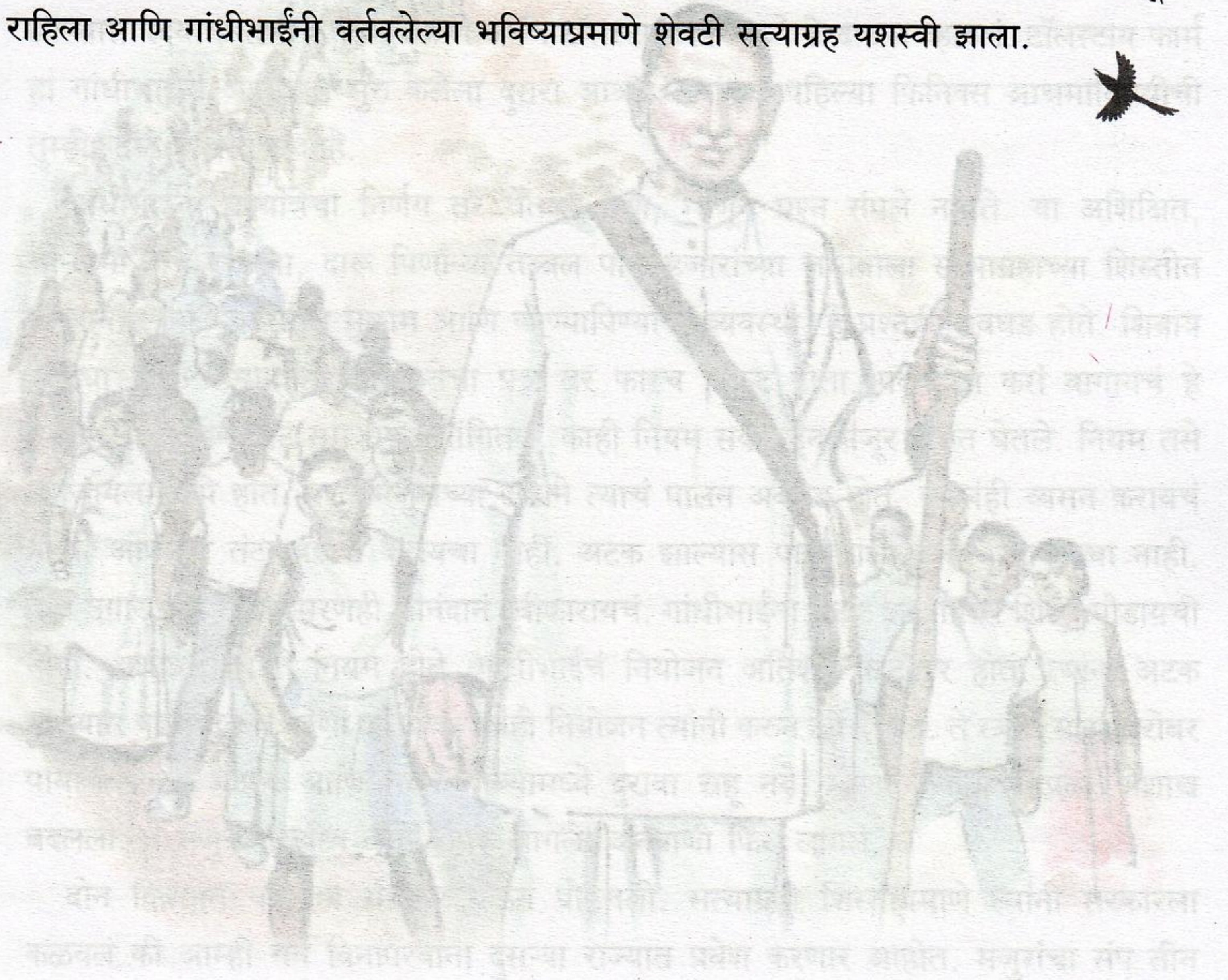

पत्करीन, पण हा कायदा मानणार नाही.

त्यांच्या या व्याख्यानाचा खूप चांगला परिणाम झाला. सर्वांनी ईश्वराला साक्षी ठेवून कायद्याला प्राणपणाने विरोध करण्याची शपथ घेतली. एका नव्या शस्त्राचा जन्म झाला. आधी बाळाचा जन्म होतो आणि नंतर बारसं करून नाव ठेवतात. तसंच झालं. आधी नव्या शस्त्राचा जन्म झाला नंतर त्याचं नाव ठेवण्यात आलं...सत्याग्रह!

आफ्रिकेतील अनेक भारतीय सत्याग्रहात सामील झाले. त्यांनी तुरुंगवासासह अनेक हाल सोसले. पण पाय मागे घेतले नाहीत. कस्तुरबाईही सत्याग्रहात सामील झाल्या. पहिल्याच दिवशी त्यांना अटक झाली. त्यांनाही तुरुंगवासाचे सर्व हाल सोसावे लागले. मोठा मुलगा हरिलालही सत्याग्रहात धडाडीने आघाडीवर होता. तुरुंगात गेला. त्या दिवसात दोन नंबरचा मणीलाल गांधीजींनी सुरु केलेल्या इंडियन ओपिनियनचं काम पहात होता.

अफ्रिकेतील सर्वच भारतीयांनी सत्याग्रहाची ज्योत सतत तेवत ठेवली. १९०६ ते १९१४ या ८ वर्षांच्या काळात ज्योतीचं तेज सतत वाढतच गेलं. त्या प्रकाशात सत्याग्रहाचा लढा चालूच राहिला आणि गांधीभाईंनी वर्तवलेल्या भविष्याप्रमाणे शेवटी सत्याग्रह यशस्वी झाला.

१२ पदयात्रेचं सामर्थ्य

अबब! केव्हढा मोठा मोर्चा! कुठे निघाले आहेत सर्व लोक? हा मोर्चा जरा वेगळाच दिसतोय, ना घोषणा ना फलक. मग मोर्चा तरी कसं म्हणायचं? ज्याला आपण मोर्चा म्हणतो तसा तो मोर्चा नव्हताच. ती होती एक पदयात्रा आणि तिचं नेतृत्व करत होते गांधीभाई.

आफ्रिकेतील अन्याय्य गोष्टींविरोधात लढताना समाजातील सर्व स्तरातील लोकांना सत्याग्रही लढ्यात सामील करून घ्यायचा गांधीभाई नेहमीच प्रयत्न करीत. ते त्यांचं वैशिष्ट्यच होतं. त्याच दृष्टीने खाणीत काम करणाऱ्या भारतीय मजुरांकडे त्यांचं लक्ष गेलं. सरकारने लादलेल्या तीन पौंडाच्या कराचा सर्वात जास्त त्रास त्यांनाच होत होता. या कराला आपण विरोध करू शकतो, अशी

पुसटशी जाणीवही त्यांना नव्हती. या मजुरांना भारतीयांवर होणाऱ्या अन्यायाची आणि सत्याग्रहाची माहिती देण्याची जबाबदारी गांधीभाईंनी महिलांच्या एका गटावर सोपवली. महिलांनी आपलं काम चोख केलं. खाणीतील मजुरांनी संप पुकारला. काम करणं बंद केलं. गांधीभाईंना संपाविषयी कळलं तेव्हा प्रथम त्यांना खूप आनंद झाला. पण, दुसऱ्याच क्षणी अनेक प्रश्नांनी आणि चिंतांनी त्यांच्या मनात गर्दी केली.

या सर्व मजुरांना खाणीच्या मालकांनी रहायला घरं दिली होती. संप पुकारल्यावर मालकांनी त्यांना घरातून हुसकून दिलं. त्या सर्व मजुरांची राहण्याची, जेवण्याची, स्वच्छतेची व्यवस्था करणं, रिकाम्या मजुरांना शांत ठेवणं असे अनेक प्रश्न होते. गांधीभाईंनी असं ठरवलं, की या सर्व मजुरांना पदयात्रेने राज्याच्या सीमेपर्यंत न्यायचं आणि सर्वांनी सीमापार करून दुसऱ्या राज्यात प्रवेश करायचा. दुसऱ्या राज्यात जाण्यासाठी परवाना काढावा लागायचा. परवान्याशिवाय सीमा पार करणाऱ्याला अटक व्हायची. परवान्याशिवाय सीमा पार केल्याने या सर्व मजुरांना अटक झाली आणि त्यांना गोऱ्या सरकारने तुरुंगात टाकलं, की त्यांचे राहण्याचे, जेवण्याचे सर्वच प्रश्न सुटणार होते. अटक न झाल्यास पदयात्रा तशीच पुढे न्यायची आणि टॉलस्टाय फार्ममध्ये डेरदाखल व्हायचं. टॉलस्टाय फार्म हा गांधीभाईंनी आफ्रिकेत सुरु केलेला दुसरा आश्रम. त्यांच्या पहिल्या फिनिक्स आश्रमाविषयीची तुम्ही गोष्ट वाचलीच आहे.

गांधीभाईंनी पदयात्रेचा निर्णय तर घेतला. पण, म्हणून प्रश्न संपले नव्हते. या अशिक्षित, चोऱ्यामाऱ्या करणाऱ्या, दारू पिणाऱ्या तब्बल पाच हजारांच्या जमावाला सत्याग्रहाच्या शिस्तीत बसवायचं कसं? यात्रेतील मुक्काम आणि खाण्यापिण्याची व्यवस्था, हे प्रश्नही अवघड होते. शिवाय एवढ्या प्रचंड जमावाच्या स्वच्छतेचा प्रश्न तर फारच बिकट होता. पदयात्रेत कसं वागायचं हे गांधीभाईंनी प्रथम नीट समजावून सांगितलं. काही नियम सर्वांकडून मंजूर करून घेतले. नियम तसे समजायला सोपे होते. पण, मजुरांच्या दृष्टीने त्याचं पालन अवघड होतं, कुठलंही व्यसन करायचं नाही. आपसात तंटा बखेडा करायचा नाही. अटक झाल्यास पोलिसांशी वाद घालावयाचा नाही. हात उगारायचा नाही. मरणही आनंदानं स्वीकारायचं. गांधीभाईंना अटक झाली तरी शिस्त मोडायची नाही. अशाप्रकारचे ते नियम होते. गांधीभाईंचं नियोजन अतिशय काटेकोर होतं. त्यांना अटक झाल्यास पुढचं नेतृत्व कोणी करायचं याचंही नियोजन त्यांनी करून ठेवलं होतं. ते स्वतः मजुरांबरोबर पायीच जात. आपण आणि मजूर यांच्यामध्ये दुरावा राहू नये, म्हणून त्यांनी आपला पोशाख बदलला. ते मजुरांसारखीच लुंगी वापरु लागले. अनवाणी फिरु लागले.

दोन दिवसात पदयात्रा सीमेवर येऊन पोहचली. सत्याग्रही शिस्तीप्रमाणे त्यांनी सरकारला कळवलं की आम्ही सर्व विनापरवाना दुसऱ्या राज्यात प्रवेश करणार आहोत. मजुरांचा संप तीन

पौंडाच्या कराच्या विरोधात आहे. तुम्ही जर हा कर रद्द केलात तर मजूर कामावर परत जातील. सरकारने या पत्राचं काहीच उत्तर पाठवलं नाही. सर्वांनी दुसऱ्या राज्यात प्रवेश करून अत्याचारी कायदा मोडला. कोणालाही अटक झाली नाही. ठरल्याप्रमाणे पदयात्रा टॉलस्टाय फार्मच्या दिशेने चालू राहिली. रोज २०-२५ मैल पायी चालून आठ दिवसात टॉलस्टाय फार्मवर पोहचायचं नियोजन झालेलंच होतं. मोठा प्रश्न होता, जेवणाच्या व्यवस्थेचा. त्यासाठी ब्रेड कोण पुरवणार? बेकरीवाले तर सगळे इंग्रज होते. आश्चर्य म्हणजे गोऱ्या बेकरीवाल्यांनी आठ दिवस ब्रेड पुरवण्याचं मान्य केलं. त्यासाठी त्यांनी जादा काम केलं. रेल्वेचे कर्मचारी वेगवेगळ्या मुकामावर ब्रेड वेळेवर पोहचवण्याची व्यवस्था करत होते. सत्याग्रही लढ्याचं हेच वैशिष्ट्य असतं. इथे कोणाशीही शत्रुत्व नसतं. अन्याय करणाऱ्यांशी सुध्दा प्रेमाचे संबंध असतात. बेकरीवाल्यांप्रमाणेच एका गोऱ्या डॉक्टरने स्वतःहून काही औषधे व प्रथमोपचाराची पेटी दिली.

पुढील पदयात्रेचा पहिला दिवस संपला. जेवण वाटण्याचं काम गांधीभाई स्वतः करीत असत. सर्वांनी ब्रेड आणि साखरेचं जेवण केलं आणि मैदानात अंग टाकलं, नंतरची आवराआवर करून गांधीभाईंना झोपायला खूप रात्र व्हायची. जेमतेम दोन-तीन तास झोप त्यांना मिळायची. सगळीकडे सामसूम झाली. पोलिस अधिकाऱ्याच्या बुटाच्या आवाजाने रात्रीची शांतता भंग पावली. त्याने गांधीभाईंना अटक केली.

पदयात्रेदरम्यान पावलोपावली अडचणी येत होत्या. संकटं येत होती. मजुरांनी धैर्याने सर्व सोसलं. रोज २०-२५ मैल चालणं आणि अपुरं जेवण, ही तर रोजचीच अडचण होती. शिवाय दारु न पिणं हे त्यांच्या दृष्टीने मोठं संकट होतं. त्यातून ते व्यवस्थित पार पडले. एक दिवस तर भयंकरच प्रसंग घडला. ओढा पार करत असताना एका महिलेच्या कडेवरील मूल हातातून निसटलं. पाण्यात पडलं, पाण्याला खूप वेग होता. मूल वाहून गेलं. एक मूल आजारी पडून मरण पावलं. अशा भीषण दुःखाच्या प्रसंगीही रडारड, गडबड-गोंधळ झाला नाही. बाळांचे मृत्यू त्यांनी शांतपणे स्वीकारले. पदयात्रा चालूच राहिली. गांधीभाईंना अटक होणं हे त्यांच्या दृष्टीने सगळ्यात मोठं संकट होतं. मजूर खूप अस्वस्थ झाले. चलबिचल आणि गडबड सुरू झाली. गांधीभाईंनी सर्वांना समजावून सांगितल्यावर ते शांत झाले. दुसऱ्या दिवशी सकाळी गांधीभाई नसतानाही ठरल्याप्रमाणे पदयात्रा सुरू झाली. गांधीभाईंना सकाळी जामिनावर सोडून देण्यात आलं. ते लगेच पदयात्रेत येऊन दाखल झाले. गांधीभाई परत आलेले पाहून पदयात्रींना खूप खूप आनंद झाला. त्याच दिवशी पुन्हा त्यांना अटक झाली आणि जामिनावर सोडून देण्यात आले. चौथ्यादिवशी पुन्हा अटक झाली आणि नऊ महिन्यांची तुरुंगवासाची शिक्षा झाली. त्याच दिवशी साऱ्या पदयात्रींनाही अटक झाली. त्यांना घेऊन जाण्यासाठी जवळच्या रेल्वेस्टेशनवर आगगाड्या सज्ज होत्या. या सर्व पदयात्रींना ठेवता

यापूर्वीच आफ्रिकेतील बरेच भारतीय सत्याग्रहाच्या लढ्यात सामील झाले होते. त्यात खाणमजुरांची भर पडली. सत्याग्रहींची संख्या वाढत गेली. परिणामी सरकारला झुकावं लागलं. प्रारंभी सरकारने बऱ्याच वेळा खोटी खोटी आश्वासने देऊन फसवणूक केली. पण शेवटी मात्र सत्याग्रही विजयी झाले. तीन पौंडाच्या करासह सर्वच अन्याय अपमान करणारे कायदे रद्द झाले. अन्यायाच्या प्रतिकारासाठी सत्याग्रहाचं एक नवं तंत्र सिद्ध झालं. ज्यांच्याजवळ राजकीय, अर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक असं कुठलंच सामर्थ्य नाही, अशांना आत्मबळाच्या आधारे समर्थ करून अन्यायाचा प्रतिकार करायला गांधीभाईंनी शिकवलं.

आफ्रिकेतील सत्याग्रहाची विजयपताका खांद्यावर घेऊनच गांधीजी भारतात परतले. मायभूमीची सेवा करण्याची आस त्यांना लागली होती. आफ्रिकेत जातानाचा मोहन आणि आफ्रिकेतून परत आलेला मोहन दोघांमध्ये जमीन अस्मानाचं अंतर होतं. जाताना तो एक साधा वकील म्हणून गेला होता. तो मोहनदास होता. तिथे काम करत असतांना तो गांधीभाई झाला आणि भारतात तो गांधीजी या नावाने ओळखला जाऊ लागला. अहिंसक सत्याग्रहाचा मार्ग शोधणारा, अन्यायाविरुद्ध अभिनव मार्गाने लढा देऊन यश मिळवणारा अशा रूपात तो भारतातील शिक्षित समाजात परिचित झाला होता. पाश्चात्य पोषाखात, सुटाबुटात मोहनदास आफ्रिकेत गेला होता. परत आलेले गांधीजी पूर्ण स्वदेशी पोशाखात होते. काठेवाडी पध्दतीचा अंगरखा, धोतर आणि पागोटं या पोषाखात ते

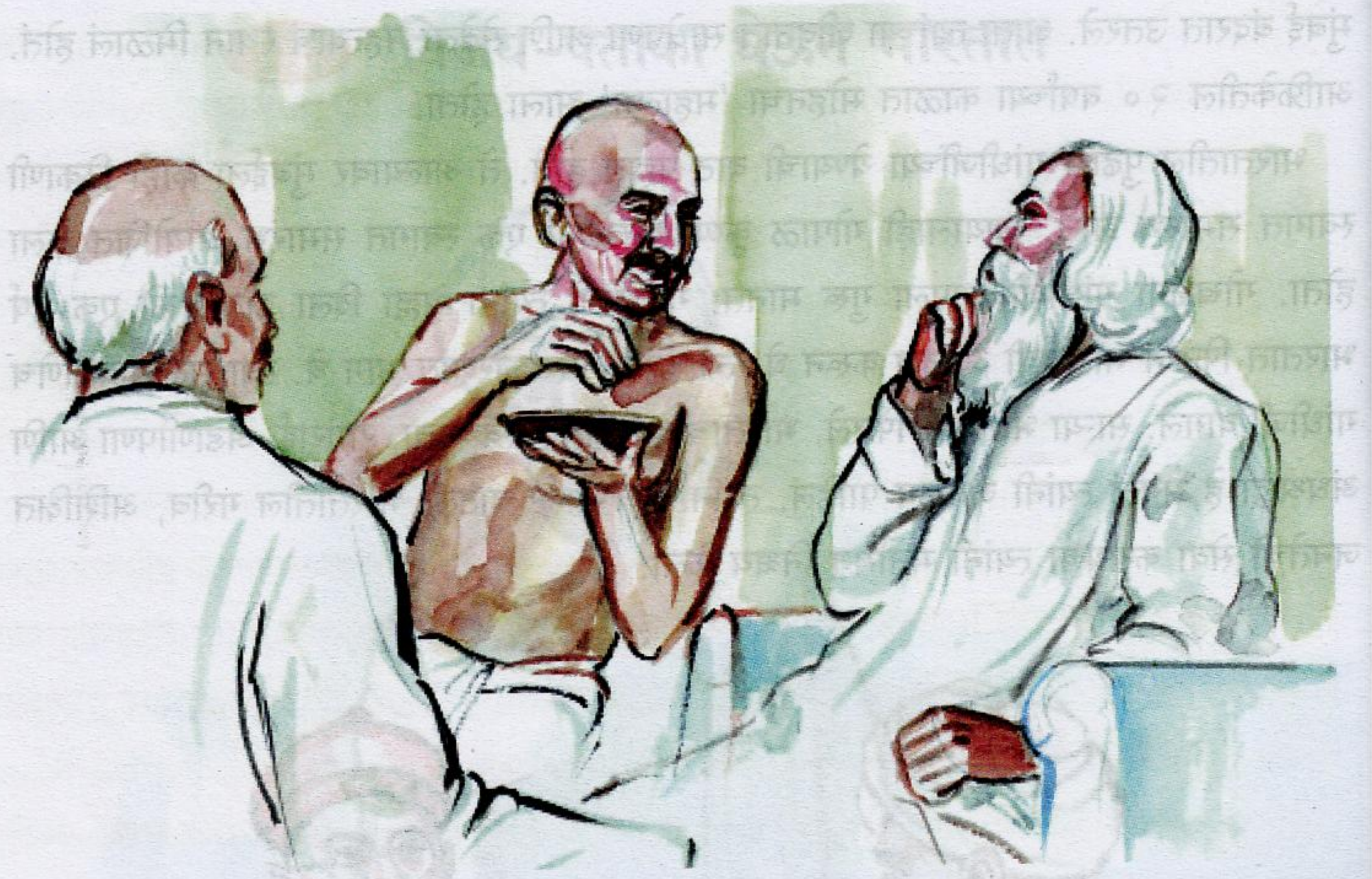
मुंबई बंदरात उतरले. आता त्यांच्या जीवनात साधेपणा आणि सेवेला महत्वाचं स्थान मिळालं होतं. आफ्रिकेतील २० वर्षांच्या काळात मोहनचा 'महात्मा' झाला होता.

भारतातील पुढारी गांधीजींच्या येण्याची वाट पहात होते. ते आल्यावर मुंबईला काही ठिकाणी स्वागत समारंभ झाले. पुण्यालाही गोपाळ कृष्ण गोखलेंनी एक स्वागत समारंभ आयोजित केला होता. गोखलेंना गांधीजी आपला गुरू मानत. गोखलेंनी त्यांना सल्ला दिला होता, की एक वर्ष भारतात फिरून भारताची ओळख करून घे. त्यानंतरच राजकारणात भाग घे. त्या सल्ल्याप्रमाणेच गांधीजी वागले. साऱ्या भारतभर फिरले. भारताचं दारिद्र्य, अस्वच्छता, रोगराई, अडाणीपणा आणि अंधश्रद्धा हे सगळं त्यांनी जवळून पाहिलं. त्यांना खूप वाईट वाटलं. भारतातील गरीब, अशिक्षित जनतेची सेवा करायचा त्यांनी मनोमन निश्चय केला.

भारतात आल्याआल्या ते गुरुदेव रवींद्रनाथ टागोर यांच्या आश्रमात शांतिनिकेतनला गेले. फिनिस आश्रमातून भारतात आलेला एक गट आधीच शांतिनिकेतनला पोहोचला होता. शांतिनिकेतनला गुरुदेव टागोरांची आणि गांधीजींची भेट झाली. तिथे ते काही दिवस राहिले. तिथे नोकरांची भरमार होती. गांधीजींनी तिथल्या लोकांनाही स्वावलंबनाचे धडे दिले. विद्यार्थी व शिक्षकही

स्वयंपाक करणें, भांडी घासणे ही कामं करू लागले. टागोरांनी गांधीजींची खूप प्रशंसा केली. ते म्हणाले, मी इतक्या दिवसात जे करू शकलो नाही, ते तुम्ही दोन दिवसांत केलं. रवींद्रनाथ आणि त्यांचे मोठे भाऊ यांची अशी इच्छा होती की आफ्रिकेतून भारतात आलेल्या सर्व मंडळींसह गांधीजींनी शांतिनिकेतनलाच रहावं, पण गांधीजींनी गुजरातमध्ये आश्रमाची स्थापना करून तिथे रहायचं ठरवलं.

भारतातील बऱ्याच युवकांना गांधीजींच्या सत्याग्रहाच्या प्रयोगाविषयी जाणून घ्यायची इच्छा होती. शंकाही होत्या. आचार्य कृपलानी, काका कालेलकर, आप्पासाहेब पटवर्धन, चिंतामण शास्त्री, मामा फडके असे काही युवक त्यांना शांतिनिकेतनला भेटायला आले. हे सर्व युवक उच्च विद्या विभूषित होते आणि आपआपल्या विद्याशाखेत प्रथम क्रमांकाचे मानकरी होते. ते सर्व पुढे गांधीजींचे निष्ठावान अनुयायी झाले. कृपलानी आणि कालेलकर दोघांही गांधीजींकडून सत्याग्रहाची माहिती घेत होते. प्रश्न विचारत होते. दोघांच्याही मनात खूप शंका होत्या. कृपलानी कॉलेजमध्ये प्रोफेसर होते. चर्चेच्या ओघात ते म्हणाले की, 'अहिंसेच्या मार्गाने एखादा देश स्वतंत्र झाल्याची नोंद इतिहासात सापडत नाही' क्षणाचाही उशीर न करता गांधीजी लगेच म्हणाले, 'प्रोफेसर तुम्ही इतिहासाचा अभ्यास करा आणि विद्यार्थ्यांना इतिहास शिकवा, मी इतिहास घडवणार आहे. आणि मला खात्री आहे की एक दिवस इतिहास माझ्या कार्याची नक्की नोंद घेईल'. गांधीजींचं हे उत्तर

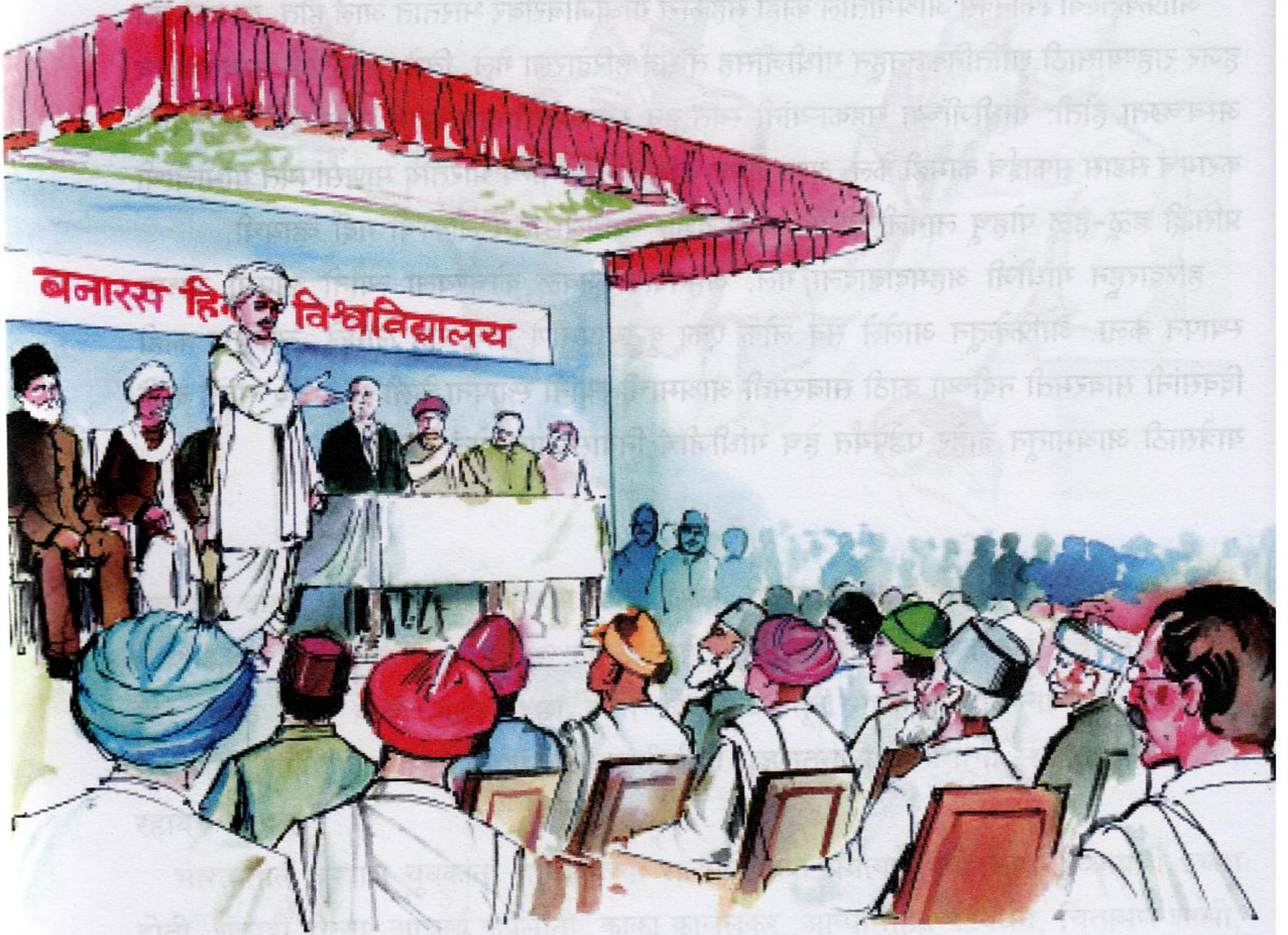
म्हणजे स्वतःच्या अहिंसक सत्याग्रहाच्या मार्गावरचा त्यांचा लखलखता आत्मविश्वासच. त्यांचा हा आत्मविश्वास खराही ठरला. अहिंसक सत्याग्रहाच्या मार्गानेच भारताने लढा दिला, स्वातंत्र्य मिळवलं आणि जगाच्या इतिहासाने या अलौकिक स्वातंत्र्यलढ्याची नोंद घेतलेली आपण आज पाहत आहोत.

आफ्रिकेतल्या फिनिक्स आश्रमातील काही सहकारी गांधीजींबरोबर भारतात आले होते. कुंभमेळ्यात हजर राहण्यासाठी शांतिनिकेतनहून गांधीजींसह ते सर्व हरिद्वारला गेले. तिथे सगळीकडे अस्वच्छताच अस्वच्छता होती. गांधीजींच्या सहकाऱ्यांनी स्वतःहून स्वच्छतेची जबाबदारी उचलली. अस्पृश्यांनी करायचं संडास सफाईचं कामही केलं. अशा अनेक कामांमुळे सामान्य भारतीय माणसांपर्यंत गांधीजींची प्रसिद्धी हळू-हळू पोहचू लागली होती. त्याचं दर्शन घ्यायला तिथे लोकांची गर्दी व्हायची.

हरिद्वारहून गांधीजी अहमदाबादला गेले. अहमदाबादजवळ कोचरबला त्यांनी आपला आश्रम स्थापन केला. आफ्रिकेतून आलेले सर्व लोक एका कुटुंबाप्रमाणे तिथे राहू लागले. त्यानंतर काही दिवसांनी साबरमती नदीच्या काठी साबरमती आश्रमाची त्यांनी स्थापना केली. १९३० साली दांडी यात्रेसाठी आश्रमातून बाहेर पडेपर्यंत हेच गांधीजींचं निवासस्थान होतं.

भारतात आल्यानंतर गांधीजींनी पहिलं सार्वजनिक व्याख्यान बनारसला दिलं. निमित्त होतं बनारस हिंदू युनिव्हर्सिटीच्या उद्घाटनाचं. उद्घाटन व्हॉईसरायच्या हस्ते होतं. तीन दिवसांच्या या समारंभात गांधीजींना खूपच थाटमाट आणि भपका दिसला. वेगवेगळ्या संस्थानातील राजेरजवाडे हिच्यामोत्यांच्या दागिन्यांनी नटून थटून समारंभासाठी आले होते. ते खरं तर विद्यापीठाच्या उद्घाटनाला आले होते, पण तिथे आपल्या श्रीमंतीचं प्रदर्शन त्यांना महत्त्वाचं वाटत होतं. भारतभरच्या प्रवासादरम्यान भारताची गरीबी आणि अस्वच्छता गांधीजींनी जवळून पाहिली होती. त्यांच्या मनातील दुःख ताजं होत. त्या पार्श्वभूमीवर, समारंभातील श्रीमंतीचं प्रदर्शन आणि बनारसच्या गल्लीबोळातील दारिद्र्य आणि घाणीचं साम्राज्य त्यांना ओंगळवाणं वाटलं. त्यांचं दुःख अधिकच

तीव्र झालं. व्हॉईसराय येणार असल्याने बनारस शहरात कडक सुरक्षा व्यवस्था होती. लोकांना घराबाहेर पडून रोजची आवश्यक कामं करणंही अशक्य झालं होतं. ते पाहूनही त्यांचं मन नाराज झालं. समारंभात दिलेल्या आपल्या पहिल्याच भाषणात त्यांनी आपलं दुःख आणि नाराजी स्पष्ट शब्दात बोलून दाखवली.

भारतीयांना गांधीजींची अजून पुरती ओळख झाली नव्हती. स्वातंत्र्य आंदोलनाचे ते साधे शिपाईही झालेले नव्हते. व्यासपीठावर मदनमोहन मालवीय, अॅनी बेझंट असे मोठ-मोठे पुढारी बसले होते. सभागृहात राजेरजवाडे आणि इतर उच्चशिक्षित प्रतिष्ठित लोक होते. व्याख्याते म्हणून गांधीजी नवखेच होते. तरीही त्यांनी आपले विचार स्पष्ट केले. त्यांची निर्भयता मनात भरण्यासारखी होती. त्यांच्या या पहिल्याच भाषणाचा खूप प्रभाव पडला. अनेकांच्या मनाला ते भिडलं. तसं पाहता ते व्याख्यान अतिशय साधं होतं. त्यात विद्वत्तेची चमक नव्हती. भाषेचे अलंकार नव्हते. अवघड शब्द वापरलेली लांब लांब वाक्ये नव्हती. ते व्याख्यान म्हणजे हृदयातून उठलेले साधे सोपे बोल होते. कदाचित, म्हणूनच ते भारतीयांच्या हृदयाला जाऊन भिडले. कुठल्याच पुढाऱ्याचं इतकं साधं, भारतातील सामान्य माणसालाही समजेल असं सोपं भाषण आजपर्यंत कोणी ऐकलंच नव्हतं. जे विषय त्यांनी मांडले, तेही खूप वेगळे होते.

हिन्यामोत्यांच्या दागिन्यांनी नटून आलेल्यांपैकी काहींनी आदल्या दिवशी भारताच्या दारिद्र्याविषयी विचार मांडले होते. त्याची आठवण देऊन त्यांनी सरळ प्रश्न विचारला, की कालच्या व्याख्यानातील विचार आणि इथे दिसत असलेलं श्रीमंतीचं प्रदर्शन यांचा मी मेळ कसा घालू?

बनारसमधील अव्यवस्था, गोंधळ, अस्वच्छता, थुंकण्याच्या घाणेरड्या सवयी या सर्वांचा त्यांनी उल्लेख केला. आपल्या घाणेरडेपणाचं खापर पारतंत्र्याच्या माथी फोडता येणार नाही, हे त्यांनी निश्चून सांगितलं. इंग्रजी भाषेच्या वापराबद्दलही त्यांनी दुःख व्यक्त केलं. ते म्हणाले, 'आपण सर्व शिकलेले लोक, आपल्या स्वातंत्र्याची मागणी ज्यांचे आपण गुलाम आहोत, त्यांच्याच भाषेत करतो हे बरोबर नाही. केवळ शिकलेल्या लोकांनी स्वातंत्र्याची मागणी करणं कधीही प्रभावी ठरणार नाही. भारतात शेतकऱ्यांची संख्या मोठी आहे. शेतकऱ्यांसह सर्वांनी स्वातंत्र्याची मागणी केली, तरच ती परिणामकारक ठरेल. आपण खेड्यात जाऊन स्वातंत्र्याचं महत्त्व लोकांना त्यांच्या भाषेत समजावून सांगायला हवं. शेतकऱ्यांचं, गरीब जनतेचं शोषण चालू ठेवून कधीही स्वातंत्र्य मिळवता येणार नाही, असे सगळे मुद्दे गांधीजींनी प्रभावीपणे मांडले.

बनारस शहरात केलेल्या सुरक्षा व्यवस्थेसंबंधी त्यांनी व्हॉईसरायवर टीका केली. आणि लोकांच्या भित्रेपणाची निंदा केली. विद्यार्थ्यांना त्यांनी असा उपदेश केला की, आपले दोष आपण दूर केले पाहिजेत. आपले आचरण सुधारून स्वातंत्र्यासाठीची योग्यता सिद्ध केली पाहिजे.

भाषण ऐकताना काही लोक माना डोलवत होते तर काही नाराजी व्यक्त करत होते. राजेरजवाड्यांना टीका सहन झाली नाही. ते सभागृहाबाहेर पडले. अॅनी बेझंटनी तर त्यांना व्याख्यान थांबवा असंच सांगितलं. ते बोलतच राहिले. सभागृहात गोंधळ वाढला आणि त्यांना नाईलाजाने व्याख्यान थांबवावं लागलं.

आजच्यासारखी विविध तऱ्हेची प्रसारमाध्यमं तेव्हा नव्हती. केवळ मोजकीच वृत्तपत्रं होती. ती वाचनाच्या शिकलेल्या लोकांची संख्या खूपच कमी होती. तरीही गांधीजींचं हे पहिलंच भाषण वाऱ्यावर स्वार होऊन सामान्य लोकांपर्यंत पोहचलं. भाषण आणि भाषण देणारे गांधीजी दोघांचाही लोकांवर प्रभाव पडला. आपल्यासारख्या गरीबांची बाजू श्रीमंतांसमोर निर्भयपणे मांडणारा, आपल्या सारखाच खेडवळ पोषाखात वावरणारा, साधेपणाने आश्रमात राहणारा हा माणूस खूप वेगळा आहे, असं लोकांना जाणवलं. एवढचं नव्हे तर हाच आपलं भलं करेल, अशी खात्री त्यांना वाटली. त्यामुळे लोकांनी त्यांना आपलं मानलं.

विनोबा भावेवर या व्याख्यानाचा खूपच प्रभाव पडला. ब्रह्मजिज्ञासेने ते घरदार सोडून हिमालयात निघाले होते. वाटेत बनारसला त्यांचा मुकाम होता. तिथे त्यांनी या व्याख्यानाविषयी वाचलं. व्याख्यानात त्यांना वेगळाच प्रकाश दिसला. विनोबांना क्रांतीचंही आकर्षण होतं आणि आध्यात्माच्या शांतीचंही आकर्षण होतं. गांधीजींमध्ये त्यांना क्रांतीकारकाचं तेज आणि आध्यात्माची शांती आणि शीतलता दोन्हीचं दर्शन झालं. हिमालयाच्या दिशेने निघालेली त्यांची पावलं साबरमती आश्रमाच्या दिशेने वळली आणि आश्रमातच स्थिरावली. गांधीजींचं विलक्षण प्रभाव पाडणारं, मनाला भिडणारं व्याख्यान प्रचंड मोठी करामत करून गेलं. सामान्य लोकांच्या मनात त्यांना आदराचं स्थान मिळण्यात अशा वक्तृत्वाचाही वाटा आहे.

परकीय सत्ताध्यांविरोधात लढा सुरू ठेवताना गांधीजींनी सर्वसामान्य भारतीयांच्या हिताची जपवणूक व्हावी म्हणून पुरेपूर काळजी घेतली. त्यामुळेच ते अनेकदा सामाजिक प्रश्नांबाबतही आग्रही असत. मग ते प्रश्न शेतकऱ्यांचे असोत की मजुरांचे. अशाच एका निमित्ताने गांधीजी निघाले होते बिहार राज्यातील चंपारणकडे. चंपारण आहे हिमालयाच्या पायथ्याशी. तिथे निळीची शेती होते. नीळ पिकवणाऱ्या शेतकऱ्यांवर शेताचे इंग्रज मालक खूप अन्याय आणि अत्याचार करतात, असे गांधीजींना कळले होते. जिथे जिथे अन्याय असेल तिथे धावून जाणं, तिथल्या लोकांना न्याय मिळवून देणं हा गांधीजींचा स्वभावधर्म झाला होता. तेच कार्य त्यांनी शिरावर घेतलं होतं. आफ्रिकेतील पीडित, शोषित लोकांना त्यांनी न्याय मिळवून दिला होता. आता चंपारण त्यांना हाक मारत होता.

चंपारणच्या वाटेवर गांधीजी प्रथम पाटण्याला पोहचले. तेथे डॉ. राजेंद्रप्रसाद यांच्याकडे उतरायचं ठरलं होतं. राजेंद्रप्रसाद हे पाटण्यातील नावाजलेले तरुण वकील होते. हेच डॉ. राजेंद्र प्रसाद पुढे स्वतंत्र भारताचे पहिले राष्ट्रपती झाले. गांधीजी राजेंद्रबाबूंच्या घरी पोहचले, तेव्हा राजेंद्रबाबू गावाला गेलेले होते. त्या वेळपर्यंत काँग्रेसचे पुढारी, कार्यकर्ते आणि काही सुशिक्षित लोकच गांधीजींना ओळखत होते. त्यातील बऱ्याच जणांनी गांधीजींना प्रत्यक्ष पाहिलं नव्हतं. राजेंद्रबाबूंच्या बंगल्यातील नोकरांनी गांधीजींचं नावही ऐकण्याची शक्यता नव्हती. ओळखणं तर अशक्यच होतं. गांधीजींचा खेडवळ पोषाख पाहून हा कोणीतरी दरिद्री गावंढळ शेतकरी असावा, असं नोकरांना वाटलं. एखाद्या गरीब अस्पृश्य माणसांसारखंच त्यांनी गांधीजींना वागवलं. त्यांना बंगल्यात प्रवेशही करू दिला नाही. ते अस्पृश्य आहेत, या समजुतीने त्यांना बंगल्याच्या आवारातील विहिरीवर आंघोळ करायची परवानगी द्यायलाही नोकर खळखळ करू लागले. गांधीजींच्या आंघोळीचे शिंतोडे इकडे तिकडे उडतील आणि विटाळ होईल, ही भीती त्यांना वाटत होती.

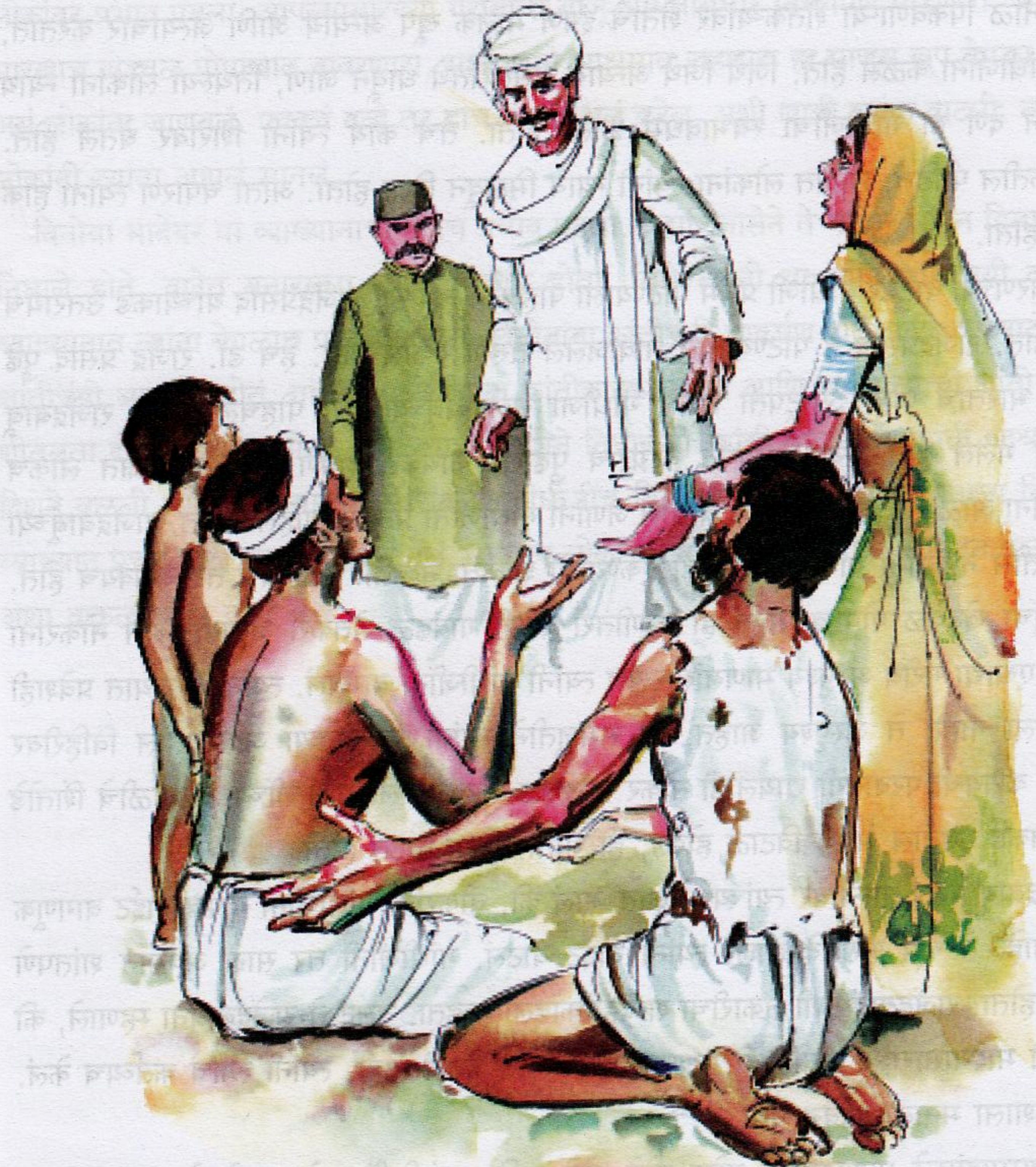
राजेंद्रबाबू परत आल्यावर त्यांच्या लक्षात आलं की, नोकरांनी गांधीजींना खूपच वाईट वागणूक दिली आहे. ते खूप शरमिंदे झाले. त्यांना वाईट वाटलं. गांधीजींनी तर सारा अपमान शांतपणे सोसला होता. राजेंद्रबाबूंपाशी तक्रारीचा शब्दही काढला नव्हता. उलट ते राजेंद्रबाबूंना म्हणाले, की नोकरांनी माझ्यासारख्या अनोळखी माणसाला बंगल्यात घेतलं नाही, त्यांनी त्यांचं कर्तव्यच केलं. तुम्ही कशाला मनाला लावून घेता.

राजेंद्रप्रसादांमुळे पाटण्यातील बरेच मोठे मोठे वकील गांधीजींना येऊन भेटले. त्यांच्याकडून

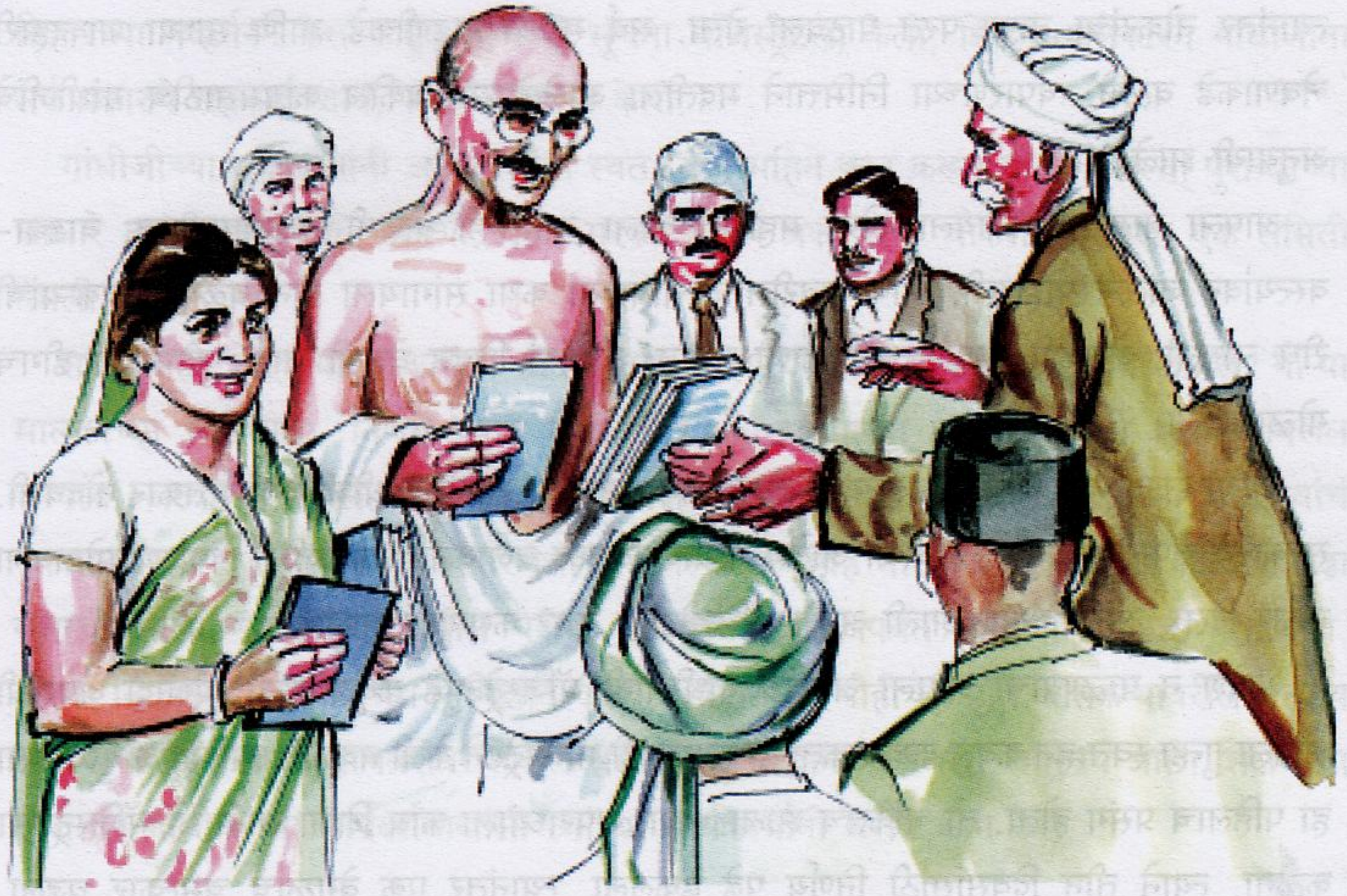

निळीची शेती व शेतकऱ्यांची परिस्थिती याविषयी बरीच माहिती गांधीजींना मिळाली. शेतकऱ्यांवरील अन्यायाच्या बऱ्याच कथा त्यांना कळल्या.

निळीची शेती गोऱ्या इंग्रजांच्या मालकीची होती. अशिक्षित, गरीब शेतकऱ्यांकडून ते बळजबरीने निळीची शेती करून घेत. वीस कट्ठा जमिनीतील तीन कट्ठा जमिनीवर निळीची शेती केलीच पाहिजे, असा कायदा त्यांनी इंग्रज सरकारकडून करवून घेतला होता. या कायद्याला 'तीन कठिया कानून' म्हणत. शेतकऱ्यांना पूर्णवेळ निळीच्या शेतावर राबवून घेतले जायचे. त्यांच्या बायका

पोरांनाही बळजबरीने निळीच्या शेतावर कामाला जुंपत. थोडाही विसावा घेतलेला मालकाला खपत नसे. काम पुरेसं झालं नाही, असं वाटलं तर कातडी सोलून निघेपर्यंत त्यांना हंटरने मारत. त्यांच्या घरांना आगी लावत. बिचारे अज्ञानी, गरीब शेतकरी तक्रार तरी कुठे नोंदवणार? कमालीच्या भयभीत अवस्थेत वर्षानुवर्षे मुकाट्याने अन्याय सोसत होते. त्यांच्यावरील अन्यायाच्या कथा ऐकून गांधीजी दुःखी झाले. गरीब जनतेतच त्यांचा परमेश्वर होता. दीनदुबळ्यांची सेवा म्हणजे ईश्वराची पूजा होती. या अन्यायाविरूद्ध काम करण्याचं त्यांनी ठरवलं.

चंपारणच्या शेतकऱ्यांची स्थिती प्रत्यक्ष पाहणं, पुरावे गोळा करणं त्यांना गरजेचं वाटलं. ही सर्व कामं पाटण्याला राहून करणं शक्य नव्हतं, चंपारणला जाणं गरजेचं होतं. तो प्रदेश अतिशय दलदलीचा होता. तिथे जायला ना धड रस्ते ना वाहनं. गांधीजींनी हत्तीवरून प्रवास केला. अनेक शेतकऱ्यांना भेटणं, त्यांना बोलत करणं गरजेचं होतं. काम खूप मोठं होतं. अनेकांची मदत हवी होती. पाटणा आणि आसपासचे मोठमोठे वकील आपली कामं सोडून मदतीला आले. त्यांची सेवावृत्ती पाहून गांधीजी खूप प्रसन्न झाले. पण त्या सर्वांची एक गोष्ट गांधीजींना अजिबात पटली नाही, आवडलीही नाही. सर्वांच्या बरोबर नोकरांचा मोठा ताफा होता. प्रत्येकाबरोबर त्यांचा स्वयंपाकी होता. रात्री उशीरापर्यंत जेवणं चालत. नासधूस व श्रीमंती थाट पाहून गांधीजी खूप दुःखी झाले. त्यांनी या सर्व वकीलांना स्वावलंबनाचे धडे दिले. साध्या राहणीचं महत्त्व पटवून दिलं.

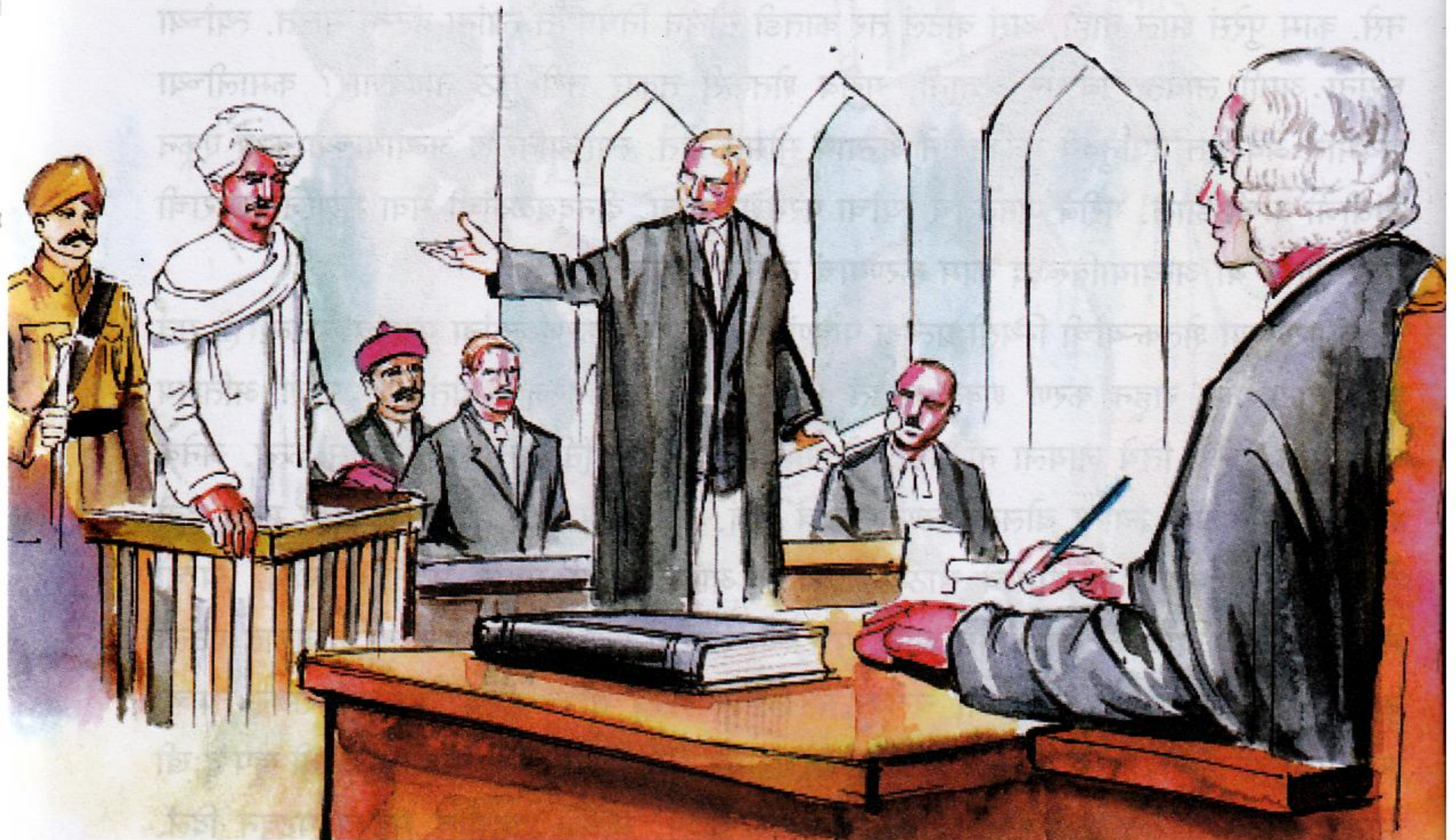

त्यानंतर नोकरांचा ताफा परत पाठवला गेला. सर्व साध्या राहणीकडे आणि साध्या शाकाहारी जेवणाकडे वळले. चंपारणच्या निमित्ताने मदतीला आलेले सर्व वकील कायमसाठीच गांधीजींचे अनुयायी झाले.

आपला त्रास दूर करायला कोणी महात्मा आला आहे, ही बातमी खेड्यापाड्यात, वाड्या-वस्त्यांवर जाऊन पोहचली. आपल्यावरील अन्यायाच्या कथा सांगायला दीनदुबळ्या शेतकऱ्यांची रीघ लागली. शेतकरी आपली कर्मकहाणी सांगत. ती सर्व लिहून घेतली जाई. पुराव्यांचा ढीगच गोळा झाला.

गोऱ्या इंग्रज मालकांना हे सर्व सहन होणं शक्यच नव्हतं. त्यांनी गांधीजींविरुद्ध तक्रार नोंदवली. सरकारने चंपारण सोडून जाण्याचा आदेश गांधीजींविरुद्ध बजावला. गांधीजींनी चंपारण सोडायला नकार दिला. त्यांना अटक झाली आणि मॅजिस्ट्रेटपुढे हजर करण्यात आलं.

आदेश न पाळण्याचा आपला अपराध गांधीजींनी मॅजिस्ट्रेटपुढे कबूल केला. एखादा अपराधी आपला गुन्हा स्वतःहून कबूल करू शकतो ही कल्पनाही मॅजिस्ट्रेटने केली नव्हती. त्याच्या आयुष्यातला हा पहिलाच प्रसंग होता. तो चकितच झाला. अशा अपराध्याला काय शिक्षा द्यावी, हे मॅजिस्ट्रेटला कळेना. त्याने तीन दिवसांसाठी निर्णय पुढे ढकलला. त्यानंतर एक वेगळाच चमत्कार घडला.

बिहारच्या गव्हर्नरने केस काढून घेण्याची सूचना मॅजिस्ट्रेटला केली, शिवाय कलेक्टरने गांधीजींना सर्व प्रकारचे सहकार्य द्यावं, अशी सूचनाही केली.

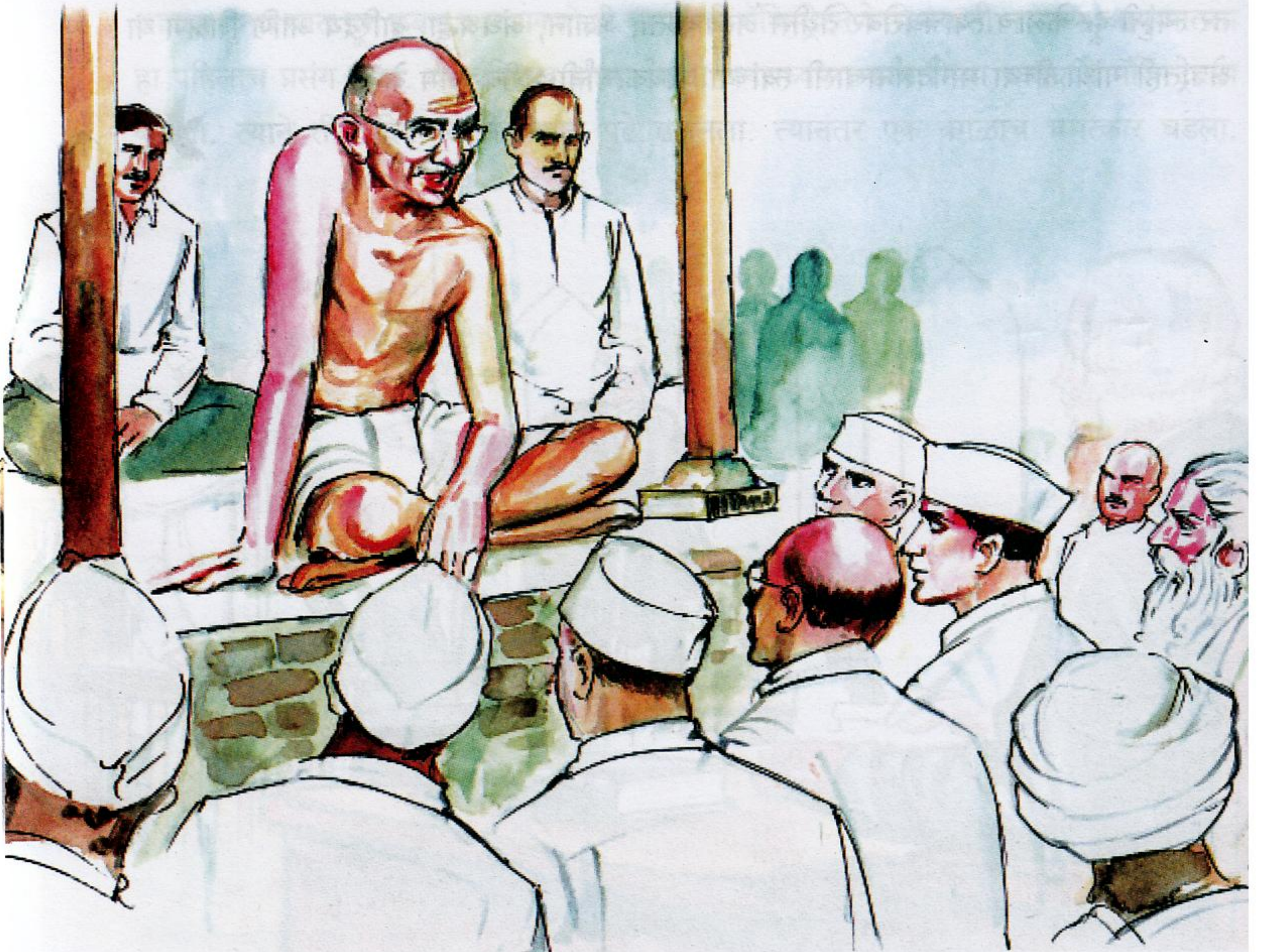
गांधीजींच्या सहकाऱ्यांनी आणि त्यांनी स्वतः तीन महिने कष्ट करून गोळा केलेल्या पुराव्यांच्या आधारे त्यांनी सरकारशी बोलणी केली. सरकारने सर्व प्रकरणांची चौकशी करायला एक समिती नेमली.

समितीनेही शेतकऱ्यांवर अन्याय होतो आहे, हे मान्य केलं. सरकारला झुकावं लागलं. गोऱ्या मालकांच्या विरोधात निर्णय घ्यावे लागले. १०० वर्षांपासून चालत आलेले शेतकऱ्यांवरील अन्याय, अत्याचार संपले. तीन काठिया कायदा रद्द झाला. अनेक इंग्रज मालकांना शेतकऱ्यांचं नुकसान भरून देणं भाग पडलं. चंपारणचा हा यशस्वी सत्याग्रह भारतभर गाजला. हा अहिंसक लढा यशस्वी झाला. साऱ्या भारतातील गरीब, दीनदुबळ्या लोकांपर्यंत गांधीजींची कीर्ती पोहोचली. खरंतर निळीच्या शेतकऱ्यांच्या निमित्ताने गांधीजी चंपारणला पोहोचले होते. शेतकऱ्यांवरील अन्याय तर त्यांनी दूर केलाच त्याचबरोबर तेथील अस्वच्छता, अज्ञान, अंधश्रद्धा, दारिद्र्य आणि शिक्षण या क्षेत्रातही गांधीजींच्या मार्गदर्शनाखाली त्यांच्या कार्यकर्त्यांनी भरीव काम केलं.

सत्याग्रह आणि अहिंसेच्या माध्यमातून गांधीजीचा एक एक लढा यशस्वी होत होता. त्याच्या पुढचं पाऊल म्हणून त्यांनी एक नारा दिला आणि साऱ्या भारतभर वेगळंच वारं वाहायला लागलं. एक लाट उसळली. कसलं वारं वाहत होतं? कसली लाट उसळली होती? ही लाट होती असहकाराची. लोकांनी ब्रिटीश सरकारशी पूर्णपणे असहकार सुरू केला होता. त्यासाठी त्यांनी सरकारी नोकऱ्यांवर बहिष्कार घातला. सरकारी कोर्टाशी असहकार पुकारला. सरकारी शाळा आणि कॉलेजेस सोडली. गांधीजींनीच हा असहकाराचा विचार मांडला होता. कशासाठी होता हा असहकार? तो होता स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी. अनेकांना प्रश्न पडतो की, असा बहिष्कार घालून, नोकऱ्या आणि शाळा कॉलेज सोडून स्वातंत्र्य कसं मिळेल? या प्रश्नाच्या उत्तरासाठी असहकारामागचा गांधीजींचा विचार

समजावून घ्यावा लागेल.

भारताच्या पारतंत्र्याच्या कारणांविषयी अनेक पुढारी आपली मतं मांडत होते. इंग्रजांजवळील आधुनिक शस्त्रास्त्रं, दारूगोळा, त्याचं सुसज्ज सैन्य हे पारतंत्र्याचं कारण आहे, असं अनेकांना वाटत होतं. भारतीयांपेक्षा इंग्रज अधिक पुढारलेले आहेत. कारखानदारीत त्यांनी प्रगती केली आहे, म्हणून ते आपल्यावर राज्य करतात, असंही मत काही लोक मांडायचे. गांधीजींनी मात्र पारतंत्र्याचं खूप वेगळं कारण सांगितलं. ते म्हणत की, इंग्रजांजवळ भरपूर शस्त्रास्त्र आहेत, ते खूप पुढारलेले आहेत, म्हणून ते आपल्यावर राज्य करतात असं समजणं चुकीचं आहे. आपल्यालाच त्यांच्या शस्त्रास्त्रांचा आणि त्यांच्या पुढारलेपणाचा मोह वाटतो. ते इथे रहावेत असं आपल्यालाच वाटतं. आपणच त्यांना सहकार्य करतो म्हणून ते इथे राहतात. आपण त्यांना सहकार्य करणं बंद केलं तर चार दोन इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या भरवशावर ते कधीही आपल्यावर राज्य करू शकणार नाहीत. आपण सर्वांनी पूर्णपणे त्यांच्याशी असहकार पुकारला पाहिजे. आपण त्यांना सहकार्य करणं बंद केलं, मनापासून त्यांच्याशी असहकार केला, अहिंसक पद्धतीने असहकार केला तर एक वर्षात आपल्याला स्वातंत्र्य देऊन इंग्रजांना नक्कीच इथून निघून जावं लागेल. आपण त्यांना सहकार्य करतो, आपण त्यांना राहू देतो म्हणून ते इथे राहतात. हे गांधीजींच्या विचाराचं महत्त्वाचं सूत्र आहे आणि या सूत्राप्रमाणेच त्यांनी असहकाराची हाक दिली होती.

१९२० साली लोकमान्य टिळकांचा मृत्यू झाला. त्यानंतर स्वातंत्र्य चळवळीचं नेतृत्व गांधीजींकडे आलं. त्यांना भारतात येऊन पाचच वर्ष झाली होती. काँग्रेसचे जुने वयस्क पुढारी होते, तरीही नेतृत्व गांधीजींकडे आलं. कारण त्यांचं भारतातील गरीब जनतेशी एकरूप होऊन काम करणं लोकांना आवडलं होतं. शिवाय पाचच वर्षांत काही अहिंसक लढे गांधीजींनी यशस्वी केले होते. चंपारणच्या सत्याग्रहाचं उदाहरण ताजंच होतं. त्याशिवाय अहमदाबादच्या मील मजुरांवरील अन्यायाच्या विरोधातील लढा, खेडा जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांवरील अन्यायाविरोधातील सत्याग्रह, रौलट कायद्याच्या विरोधातील देशव्यापी हरताळ यामुळे काँग्रेसच्या पुढार्यांना गांधीजींचं सामर्थ्य लक्षात आलं होतं. गांधीजींचा असहकाराचा विचारही त्यांना पटला. त्यामुळे डिसेंबर १९२० मध्ये भरलेल्या काँग्रेसच्या अधिवेशनात गांधीजींचा असहकाराचा ठराव सर्वांनी मंजूर केला. त्याचाच परिणाम म्हणून देशभर असहकाराची लाट उसळली होती.

असहकाराची अनेक रूपं होती. सरकारने दिलेले सन्मान आणि पदव्या यांचा बहिष्कार, सरकारी नोकऱ्या, कोर्ट-कचेऱ्या, शाळा-कॉलेजचा बहिष्कार, परदेशी कपड्यांचा बहिष्कार, दारूच्या दुकानांचा बहिष्कार इत्यादि.

प्रत्येक बाबतीत आचरणाचं पहिलं पाऊल नेहमी गांधीजी उचलत. आचरणात उतरवल्याशिवाय

विचारांना काही अर्थ नसतो. विचार कितीही चांगले असले, जीव तोडून सांगितले तरी त्यांचा प्रभाव पडत नाही. गांधीजींच्या विचारांचा प्रभाव नेहमीच पडत असे, कारण त्या विचारांना आचरणाची जोड होती. बहिष्काराच्या बाबतीतही त्यांनीच पहिलं पाऊल उचललं. गांधीजींनी आफ्रिकेत युद्धभूमीवर जखमी झालेल्या जवानांच्या सुश्रुषेचं काम केलं होतं. त्याबद्दल तेथील सरकारने त्यांचा सन्मान केला होता. त्यांना पदकं दिली होती. त्यातील एक सुवर्ण पदक होतं. असहकाराचा लढा पुकारल्यावर गांधीजींनी ही सन्मानचिन्ह व्हाईसरायकडे परत केली. त्यासोबत पाठविलेल्या पत्रात ते लिहितात, 'आपलं अनैतिक वर्तन झाकण्यासाठी सरकार सतत अधिकाधिक चुकीचे आदेश काढतंय, भारतीयांना अपमानित करतंय, अशा सरकारविषयी माझ्या मनात यत्किंचितही आदर किंवा प्रेम उरलेलं नाही. अशा सरकारने दिलेली पदकं मला अजिबात भूषणावह वाटत नाहीत, ती मी परत करतोय.'

असहकाराची हाक दिल्यानंतर प्रचार करण्यासाठी गांधीजींनी साऱ्या भारतभर दौरा केला. जाहीर सभांमधून ते लोकांना विचार समजावून सांगत. सभेनंतर परदेशी कपड्यांची होळी पेटवली जायची.

मदुराईच्या सभेनंतर त्यांच्या लक्षात आलं की, काही गरीबांजवळ केवळ अंगात घातलेला एकच पोशाख असतो. तो होळीत टाकला तर घालायचं काय? गरीबीचे हे भीषण दर्शन घेतल्यानंतर गरीब जनतेशी एकरूप होण्यासाठी त्यांनी स्वेच्छेने गरीबी स्वीकारली. गुडघ्यापर्यंतचा पंचा वापरायला सुरुवात केली. आवश्यक असेल तेव्हाच ते खांद्यावरून उपरणं घेत. जीवनाच्या अंतापर्यंत ते याच पोशाखात वावरले. परदेशातही याच पोशाखात गेले. बापूजी या घरगुती नावाने लोक गांधीजींचा उल्लेख करू लागले. जणू ते सर्वांचे 'बापूजी' झाले.

असहकार आंदोलनाला चांगला प्रतिसाद मिळाला. अनेकांनी कोर्ट-कचेऱ्यांवर बहिष्कार घातला. आपली वकीली सोडली. मोतीलाल नेहरू, चित्तरंजन दास, राजगोपालाचारी, वल्लभभाई पटेल, लाला लजपतराय या सर्वांनी आपल्या हजारोंच्या वकीलीवर पाणी सोडलं. सुभाषचंद्र बोसांनी आपली लठ्ठ पगाराची सरकारी नोकरी सोडली. रवींद्रनाथ टागोरांनी सरकारने दिलेली पदवी परत केली. विद्यार्थीही असहकाराच्या लाटेवर स्वार झाले होते. त्यांनी सरकारी शाळा व कॉलेज सोडले, परदेशी कपड्यांच्या होळ्या जागोजागी पेटल्या. लोकांनी परदेशी कपडे वापरणं सोडलं. अनेकजण खादी वापरू लागले. महिलांच्या अनेक तुकड्या ठिकठिकाणी दारूच्या दुकानांसमोर निदर्शनं करून दारू पिऊ नका असं लोकांना समजावू लागल्या.

असहकार आंदोलनाने देशाचं वातावरण पार बदलून गेलं. सतत घाबरणारे लोक निर्भय झाले. त्यांना तुरुंगाचंही भय वाटेनासं झालं. भरजरी तलम कपडे वापरणारे श्रीमंत लोकही जाडीभरडी खादी वापरू लागले. खादीचे गळे पाठीवर घेऊन गल्ली बोळातून खादी विकू लागले. घराचा उंबरठा ओलांडून कधीही घराबाहेर न पडलेल्या स्त्रिया आंदोलनात सहभागी झाल्या. लोकांमधील हे सर्व परिवर्तन गांधीजींनी घडवलं होतं. ही जागृती, त्यांची देशभक्ती सरकारला सहन होणं शक्यच नव्हतं. सरकारने अनेकांना तुरुंगात डांबायला सुरुवात केली. पुढारी व कार्यकर्ते आणि सामान्य लोक मिळून एकूण २०,००० लोकांना तुरुंगवास घडला.

असहकार आंदोलन अगदी बहराला आलं होतं आणि गांधीजींनी अचानक आंदोलन बंद केलं. लोकांच्या उत्साहावर विरजण पडलं. त्यांना गांधीजींचा राग आला. का बरं गांधीजींनी आंदोलन मागे घेतलं?

गांधीजी कुशल सेनापती होते. सैनिकांची पुरेशी तयारी नाही, परिस्थिती युद्धाला अनुकूल नाही, हे लक्षात आल्यावर सेनापती माघार घेतो आणि पुढील लढ्याची तयारी करतो. गांधीजींनीही नेमकं हेच केलं. असहकार आंदोलनातील सत्याग्रहींची पुरेशी तयारी नाही हे लक्षात आल्यावर त्यांनी

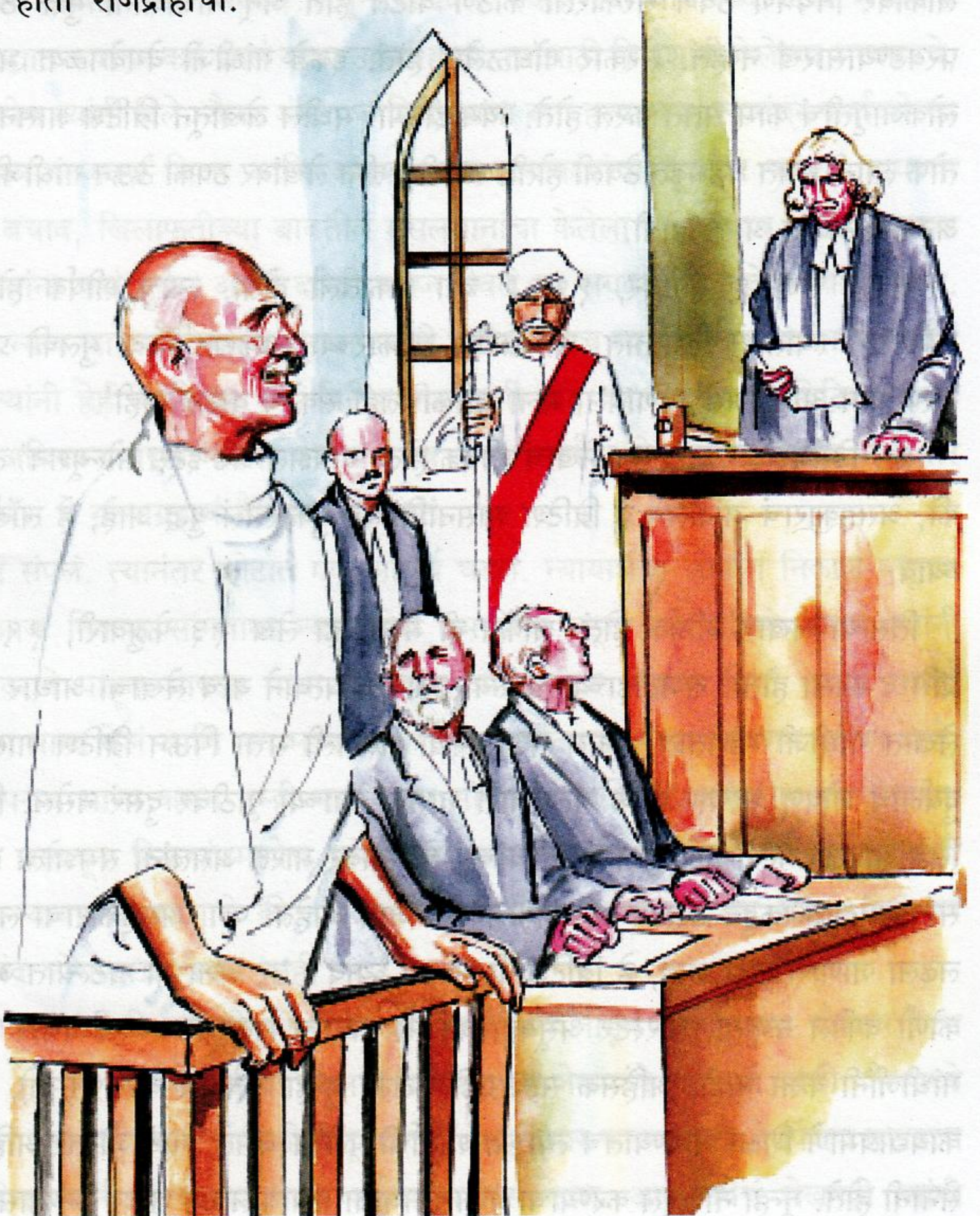

माघार घेतली. गांधीजींच्या मार्गदर्शनाखालील प्रत्येक लढा नेहमी अहिंसकच असायचा. सत्य व अहिंसा ही दोन तत्त्व त्यांनी जिवापाड जपली. असहकाराचा लढाही अहिंसक असेल हे गांधीजी सतत समजावून सांगत. पण, अहिंसक लढ्याचं पुरेसं प्रशिक्षण होण्यापूर्वीच त्यांनी आंदोलन सुरू केलं आणि सैनिक अपयशी ठरले. चौरीचौरा नावाच्या गावात लोकांनी पोलीस चौकीला आग लावली. आतले पोलीस जळून भस्मसात झाले. गांधीजींसारख्या अहिंसेच्या पुजाऱ्याला ही हिंसा कशी सहन होणार! त्यांनी आंदोलन मागे घेतलं. लोक खूप नाराज झाले. गांधीजींना दोष देऊ लागले. गांधीजींनी ते सर्व सहन केलं. पण, अहिंसेशी तडजोड केली नाही. असहकार आंदोलनाचं नेतृत्व केलं म्हणून सरकारने १९२२ च्या मार्च महिन्यात गांधीजींना अटक केली आणि त्यांच्यावर राजद्रोहाचा खटला भरला...

अहमदाबादच्या सर्कीट हाऊसच्या बाहेर आणि आसपास प्रचंड गर्दी झाली होती. इमारतीच्या बाहेर व आसपास मिलिटरीचा बंदोबस्त होता. काही मोजक्या लोकांना आत प्रवेश करण्यासाठी पासेस दिले होते. कशासाठी ही गर्दी आणि व्यवस्था होती? तर तिथे एक खटला चालणार होता. महान खटला या नावाने तो ओळखला जातो. आरोपीच्या पिंजऱ्यात होते महात्मा गांधी. आपले बापूजी. आरोप होता राजद्रोहाचा.

न्यायाधीश होते आर. एस. ब्रूमफील्ड. १० मार्च १९२२ ला साबरमती आश्रमात गांधीजींना अटक झाली. १८ मार्चला खटला सुरू झाला. गांधीजींवरील भारतातील हा पहिला खटला.

जानेवारी १९२१ मध्ये गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली असहकाराचं आंदोलन सुरू झालं. असहकाराची विविध रूप होती. घरी बसून सूत कातणाराही आंदोलनाशी जोडला जात होता. अनेक लोक या आंदोलनात सहभागी झाले. काँग्रेसच्या अनेक पुढाऱ्यांना तुरुंगात डांबलं गेलं. हजारो सामान्य लोक तुरुंगात कोंडले गेले. आंदोलनाचा सेनानी मुक्तच होता. गांधीजींना अटक करण्याचं साहसच जणु ब्रिटिश सरकारला होत नव्हतं. त्यांना अटक केल्यानंतर देशात संतापाचा डोंब उसळला असता. लोकांवर नियंत्रण ठेवणं सरकारला कठिण वाटत होतं अन् गांधीजींना मुक्त ठेवणंही सरकारला परवडण्यासारखं नव्हतं. सरकार गोंधळलेलं होतं. इकडे गांधीजी वेगवेगळ्या भागात दौरे करून लोकजागृतीचं काम सतत करत होते. 'यंग इंडिया' मधील लेखातून ब्रिटिश शासनाच्या विरोधातील तोफ त्यांनी सतत धडधडत ठेवली होती. त्यातील तीन लेखांवर ठपका ठेऊन गांधीजींना राजद्रोहाबद्दल अटक करण्यात आली होती.

पहिला लेख १ सप्टेंबर, १९२१ च्या अंकातला होता. त्याचं शीर्षक होतं 'टेंपरिंग विथ लॉयल्टी'. त्यात ते लिहितात, की ब्रिटिश सरकारच्या लष्करात किंवा मुलकी प्रशासनात नोकरी करणं पाप आहे, असे म्हणायला मला यत्किंचितही संकोच वाटत नाही'.

१५ डिसेंबर १९२१ च्या लेखाचं शीर्षक होतं 'ए पझल अँड इट्स सोल्यूशन' त्यात ते म्हणतात की, असहकाराचं आंदोलन हे ब्रिटिश शासनाविरुद्ध पुकारलेलं युद्ध आहे, हे लॉर्ड रिडनने समजून घ्यावं.

तिसऱ्या लेखाचं शीर्षक होतं 'शेकिंग दी मेन्स' हा लेख २३ फेब्रुवारी, १९२२ च्या अंकात प्रसिध्द झाला होता. राजद्रोहाच्या खटल्यासाठी विशेषत्वाने याच लेखाचा आधार घेतला होता. या लेखात गांधीजी म्हणतात, 'लाल मद्यासारखी असलेली सत्ता पिऊन ब्रिटिश शासन झिंगले आहे. दुर्बलांचं शोषण करणारं इतकं अत्याचारी शासन जगाच्या पाठीवर दुसरं नसेल. ब्रिटिश शासनाचा सिंह आपला अत्याचारी पंजा भारतीयांच्या चेहऱ्यावर मारत असतांना समझोता कसा शक्य आहे. सातासमुद्रापलिकडून उद्धटपणे धमक्या दिल्या जात आहेत. पण, असहकाराचा लढा हा शेवटपर्यंत लढला जाणारा लढा आहे, हे ब्रिटिशांनी लक्षात घ्यावे'. तर अशा या खटल्यात आरोपीच्या बाजूने कोणी वकील नव्हता. बॅरिस्टर असूनही वकीली डावपेच लढवून आपला बचाव करण्याचा प्रयत्न गांधीजींनी केला नाही. अहिंसक सत्याग्रही केलेला गुन्हा नाकबूल करत नसतो. तो कबूल करून कायद्याप्रमाणे शिक्षा भोगण्यातच त्याच्या शौर्याची परीक्षा असते. गांधीजी तर अहिंसक सत्याग्रहाचे सेनानी होते. गुन्हा नाकबूल करण्याचा प्रश्नच नव्हता. न्यायालयात सादर करण्यासाठी एक सविस्तर

निवेदन त्यांनी लिहून आणलं होतं. ते वाचण्यापूर्वी त्यांनी वेळेवर थोडं कथन केलं. ते म्हणाले, या शासनव्यवस्थेशी द्रोह करायला मी भारतीयांना शिकवलं, हे मला मान्यच आहे. मी दयेची भीक मागणार नाही. कायद्याप्रमाणे कठोरात कठोर शासन मला व्हावं, हीच माझी अपेक्षा आहे. कायद्याच्या दृष्टीने जो राजद्रोहाचा अपराध ठरतो, ते माझ्या दृष्टीने एक कर्तव्य ठरतं. न्यायाधीशांना उद्देशून ते शेवटी जे म्हणाले त्यातून गांधीजींची निर्भयता आणि दृढता स्पष्ट होते. ते म्हणाले, 'तुमच्यासमोर दोनच पर्याय आहेत. एक तर आपल्या पदाचा राजीनामा देऊन अन्याय्य शासनाशी फारकत घेणं किंवा मला अपराधी ठरवून शासन देणं.

नंतर गांधीजींनी आपले लेखी निवेदन वाचून दाखवले. त्यात त्यांच्यासारख्या एका राजनिष्ठ नागरिकाचे राजद्रोहात रूपांतर कसं झालं याचा उल्लेख होता. त्यासाठी ब्रिटिशांनी केलेल्या अन्यायाचे, अत्याचाराचे दाखलेच त्यांनी दिले. रौलट ॲक्ट, जालियनवाला बाग हत्याकांड, त्यानंतर फर्मावलेल्या अमानुष आणि अपमानजनक शिक्षा आणि आदेश, त्या हत्याकांडांचा सूत्रधार जनरल डायरचा सरकारने केलेला बचाव, खिलाफतीच्या बाबतीत मुसलमानांचा केलेला विश्वासघात, आर्थिकदृष्ट्या ब्रिटिशांनी भारतीयांना कसं दुर्बल आणि दरिद्री करून ठेवलं या सगळ्याचा उल्लेख त्यांनी केला. ब्रिटिश शासनाचा न्याय आणि नैतिकतेचा बुरखा त्यांनी ब्रिटिशांच्याच न्यायालयात अत्यंत निर्भयतेने फाडला. शेवटी त्यांनी हेही सांगितलं की, ब्रिटिश शासनाशी द्रोह करत असताना ब्रिटिश माणसं आणि शासकीय अधिकाऱ्यांबद्दल माझ्या मनात प्रेमच आहे. सर्वांवर प्रेम करणं एवढंच नव्हे तर शत्रुवरही प्रेम करणं हे सत्याग्रहाचं वैशिष्ट्यच असतं.

निवेदन वाचून संपलं. त्यानंतर कोर्टात एक आश्चर्य घडलं. न्यायाधीश आपला निकाल बसूनच सांगतात. पण आज निकाल सांगताना न्यायाधीश ब्रूमफील्ड उठून उभे राहिले. प्रथम त्यांनी अपराध्याकडे आदराने पाहून आपला माथा झुकविला आणि नंतर निकाल दिला. प्रथम त्यांनी गांधीजींचं मोठेपण मान्य केलं आणि मग म्हणाले, की हा न्यायनिवाडा करणं अतिशय कठिण आहे. परंतु, आपला अपराध मान्य करून तुम्ही माझं काम सोपं केलं आहे. टिळकांवरील राजद्रोहाच्या खटल्याशी साम्य दाखवून टिळकांप्रमाणेच गांधीजींना सहा वर्षांची तुरुंगवासाची शिक्षा त्यांनी सुनावली. शेवटी न्यायाधीश म्हणाले की, 'मुदत संपण्यापूर्वी सरकारने तुम्हाला सोडून दिलं तर माझ्याइतका आनंद कोणालाच होणार नाही'.

शिक्षा ऐकल्यावर गांधीजी म्हणाले की टिळकांशी माझं नाव जोडून तुम्ही माझा गौरवच केला आहे. २० मार्च, १९२२ ला गांधीजींची रवानगी येरवड्याच्या जेलमध्ये करण्यात आली. जेलमध्ये ते रोज सूत कातत होते. सूत कातण्यासाठी पेळू लागतो. पेळू तयार करण्यासाठी ते पिंजण करायला शिकले. जेलमध्येच त्यांनी कुराणाचा आणि उर्दूचा अभ्यास केला. आत्मकथेचं लेखनही त्यांनी

तुरुंगातच केलं.

तुरुंगात असताना त्यांना अपेंडिक्सचा अॅटॅक आला. पुण्याच्या ससून रुग्णालयात त्यांच्यावर शस्त्रक्रिया करण्यात आली. नंतर पुन्हा त्यांना येरवड्याच्या जेलमध्ये नेण्यात आलं. प्रकृती चांगली नाही, या सबबीखाली मुदत पूर्ण होण्यापूर्वीच त्यांना सोडून देण्यात आलं.

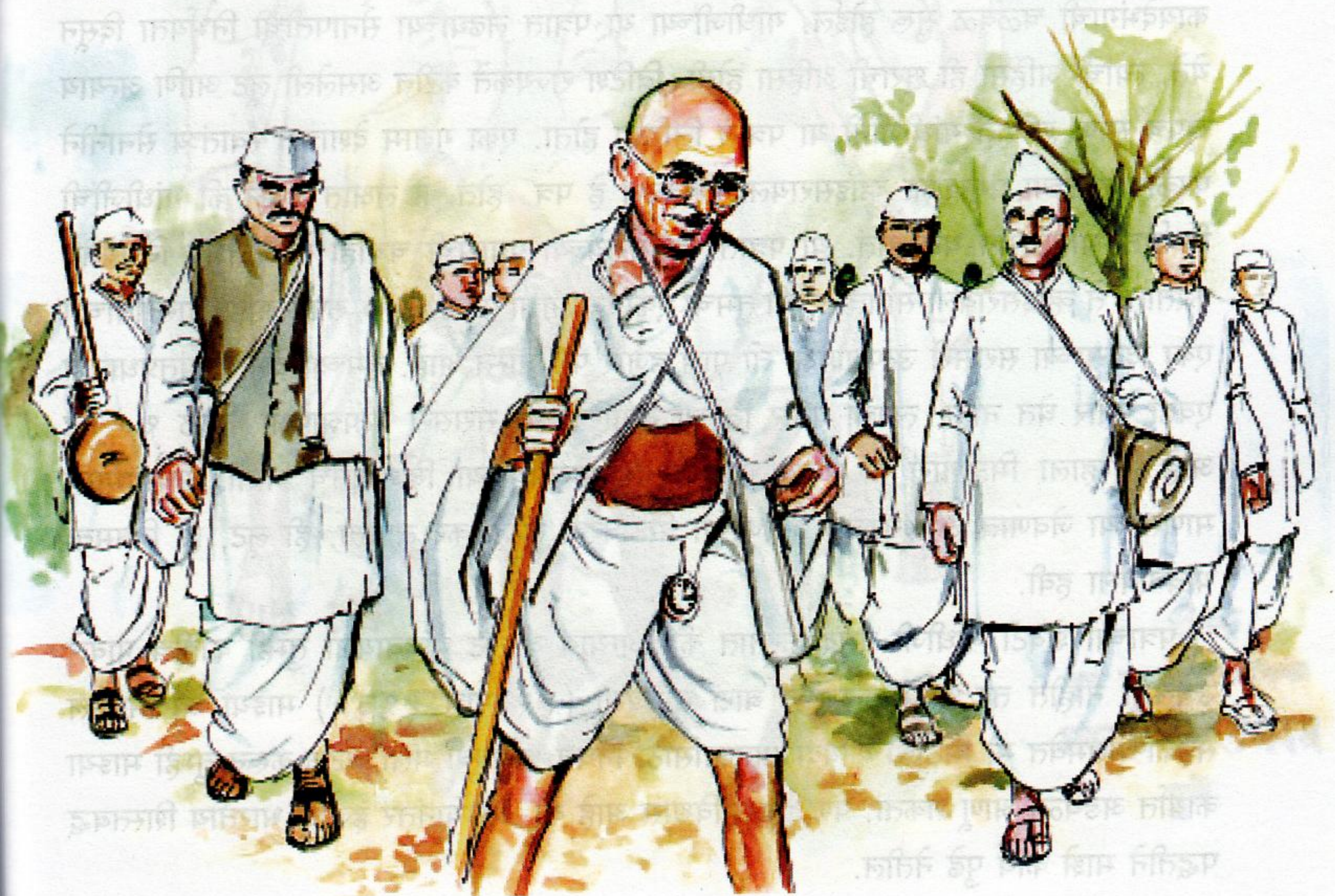
सत्याग्रहाच्या अभिनव मार्गाचा शोध घेणारा हा संशोधक, राजकारणाची नैतिकतेशी सांगड घालणारा हा सत्याचा पुजारी, असहकार आंदोलनाचा हा सेनापती सुटका झाल्यानंतर जे म्हणाला त्यातून त्यांची थोरवीच प्रकट होते. ते म्हणाले, 'प्रकृतीच्या कारणामुळे माझी मुदतीपूर्वी सुटका झाली असली तरी मुदत संपेपर्यंत मी स्वतःला ब्रिटिशांचा कैदीच समजेन, त्या अवधीत मी स्वातंत्र्य लढ्यात भाग घेणार नाही'. बोलल्याप्रमाणेच ते वागले. या कालावधीत त्यांनी फक्त रचनात्मक कार्याकडेच लक्ष दिले.

अशा या शुद्ध चारित्र्याच्या, सत्याच्या पुजाऱ्याला अपराधी ठरवताना न्यायाधीशही त्याच्यापुढे आदराने झुकले. नतमस्तक झाले, त्यात नवल ते काय?

मूठभर मीठ! काय त्याची अशी महती! पण सागरतीरावर बेकायदेशीरपणे उचललेलं मूठभर मीठ ब्रिटिशांच्या बलाढ्य सत्तेपेक्षाही सामर्थ्यशाली ठरलं. ते मीठ उचललं होतं भारतासारख्या गुलाम देशाच्या एका नागरिकाने, तरीही ब्रिटिश साम्राज्याला खिळखिळं करण्याचं सामर्थ्य त्या मिठात होतं. सामर्थ्य मिठात नव्हतं. ज्या हाताने ते उचललं होतं त्या हातात होतं. ते मीठ उचललं होतं आपले राष्ट्रपिता मोहनदास करमचंद गांधी यांनी! त्या महात्म्याच्या स्पर्शाने त्या मिठात मंत्राचं सामर्थ्य आलं होतं. त्यात सामर्थ्य उतरलं होतं अहिंसक सत्याग्रहाचं. ब्रिटिशांच्या जवळ होतं शस्त्राचं सामर्थ्य, घोड्यांच्या टापांचं सामर्थ्य पोलिसांच्या दंडुक्याचं सामर्थ्य. भारतीयांना किडा-मुंगीसारखं चिरडून टाकण्याची राक्षसी महत्त्वाकांक्षा तेथे होती. गांधीजींची महत्त्वाकांक्षा मानवी गुणांनी प्रकाशित झाली होती. अन्याय दूर करण्याची, स्वातंत्र्य मिळवण्याची आकांक्षा होती. शत्रुवरही प्रेम करण्याचं सामर्थ्य त्या महामानवात होतं. सत्य अहिंसेचं दैवी सामर्थ्य होतं ते!

महात्मा गांधींनी सागर तीरावर मूठभर मीठ उचललं आणि लक्षावधी लोकांच्या हृदयातील सामर्थ्य जागं झालं.

१९२९ साल! डिसेंबरचा महिना! लाहोरचा रावी नदीचा किनारा! तिथं काँग्रेसचं अधिवेशन होतं. कडाक्याची थंडी होती. तरीही नदीचा किनारा माणसांनी फुलून गेला होता. ३१ डिसेंबरच्या मध्यरात्री इन्किलाब जिंदाबादच्या घोषणेचा आवाज गगनाला जाऊन भिडला. अधिवेशनात पूर्ण स्वातंत्र्याचा ठराव मंजूर झाला. पूर्ण स्वातंत्र्यासाठी उभारायच्या लढ्याचं स्वरूप पूर्णपणे अहिंसक असेल हे ठरलं. नेतृत्व गांधीजींकडे सोपवण्यात आलं.

अधिवेशन संपल्यावर गांधीजी तडक साबरमती आश्रमात आले. लढ्याच्या स्वरूपाविषयी विचार करू लागले. दोन महिने उलटून गेले, लोक त्यांच्या आदेशाची वाट पहात होते. लढा कसा असावा हे ठरत नव्हतं. आणि एक दिवस त्यांना मार्ग सापडला. मिठावर लादलेल्या अन्यायकारक कराला विरोध करायचा. मिठाचा कायदा मोडून सरकारी मिठागारातून मीठ उचलायचं. समुद्राच्या पाण्यापासून मीठ तयार करायचं असं लढ्याचं स्वरूप राहिल, हे त्यांनी ठरवलं.

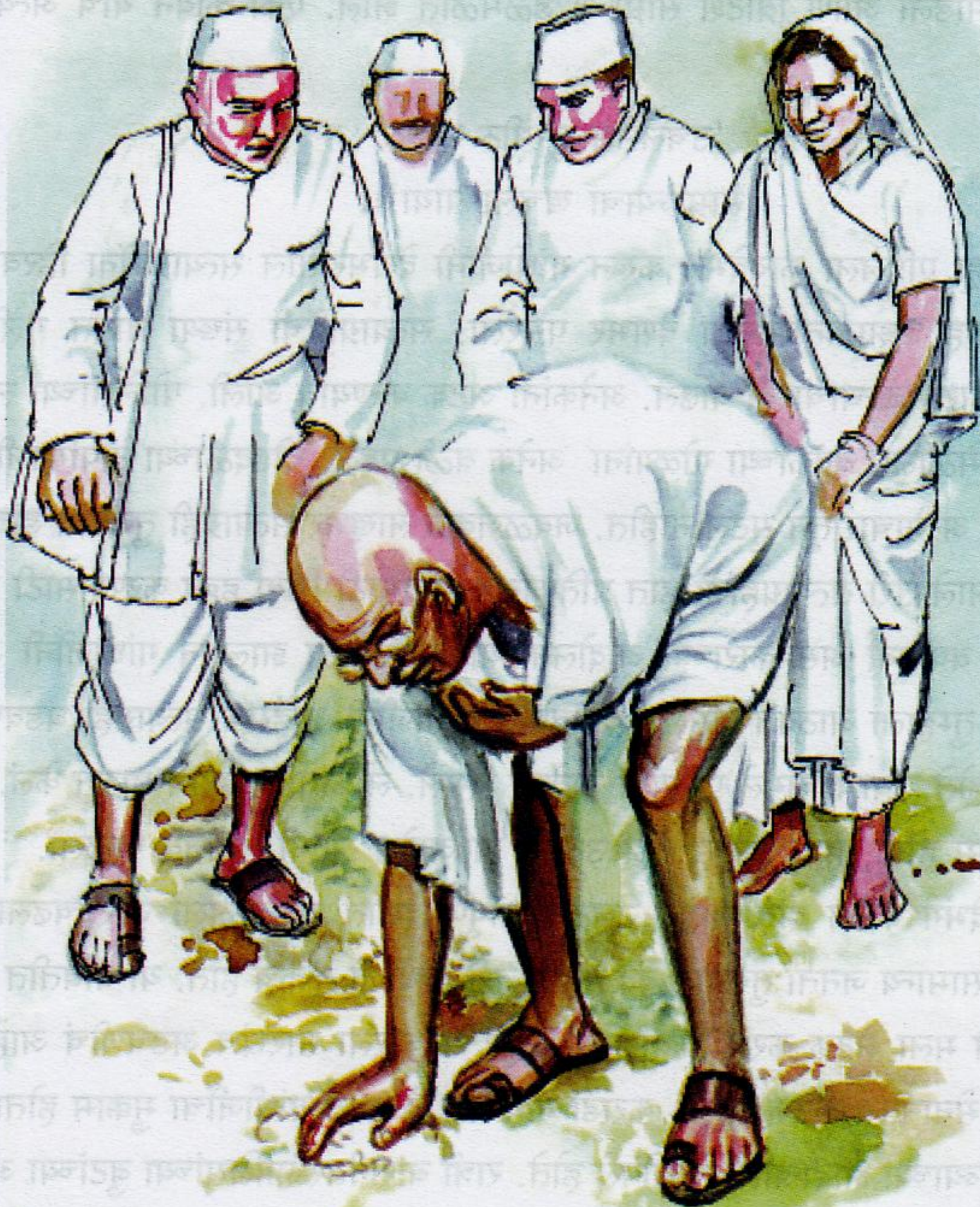
सत्याग्रहाच्या शिस्तीप्रमाणे गांधीजींनी व्हॉइसरायला पत्र पाठवून कळवलं की, बारा मार्चला कायदेभंगाची चळवळ सुरू होईल. गांधीजींच्या या पत्रात लढ्याच्या सेनापतीची निर्भयता दिसून येते. त्यांची अहिंसा ही शूराची अहिंसा होती. ब्रिटिश राज्यकर्ते करीत असलेली लूट आणि अन्याय खूपच स्पष्ट शब्दात गांधीजींनी या पत्रात लिहिला होता. एका गुलाम देशाच्या स्वातंत्र्य सेनानीने परकीय सत्तेच्या प्रमुखाला व्हॉइसरायला लिहिलेलं हे पत्र होतं. हे लक्षात घेतलं की गांधीजींची निर्भयता पाहून मन थक्क होतं. या पत्रात व्हॉइसरायच्या पगाराची चर्चाही ते अतिशय निर्भयतेने करतात. ते व्हॉइसरायला सांगतात, की तुमचा एका दिवसाचा पगार ७०० रुपये आहे. भारतीयांच्या एका दिवसाच्या सरासरी उत्पन्नापेक्षा तो पाच हजार पट जास्त आहे. तुमच्या देशाचा पंतप्रधानही एवढा पगार घेत नाही. त्याचा पगार ब्रिटिश नागरिकांच्या सरासरी उत्पन्नापेक्षा केवळ ९० पट आहे. तुम्हाला मिळणारा हा पगार भुके कंगाल भारतीयांच्या खिशातूनच जातो. सर्वसामान्य माणसाच्या जेवणात रोज गरजेचं असणाऱ्या मिठावरही तुम्ही कर लावता. ही लूट, ही विषमता थांबवायला हवी.

पत्राच्या शेवटी गांधीजी नमूद करतात की, अन्याय व लूट थांबवायला तुम्ही काहीच पावले उचलली नाहीत तर या महिन्याच्या बारा तारखेला (१२ मार्च १९३०) माझ्या आश्रमातील सहकाऱ्यांसमवेत मी मिठाचा कायदा मोडण्यासाठी निघेन. त्यापूर्वी मला अटक करून तुम्ही माझ्या कार्यात अडथळा आणू शकता. पण, मला विश्वास आहे की, माझ्यानंतर हजारो भारतीय शिस्तबद्ध पद्धतीने माझे कार्य पुढे नेतील.

मिठाचा कायदा मोडण्यासाठी निघालेली ऐतिहासिक दांडीयात्रा साबरमती आश्रमातून बारा मार्चला पहाटे च्या प्रार्थनेनंतर निघाली. या यात्रेसाठी निघालेले सर्व तळहातावर शिर ठेवूनच निघाले होते. या पहिल्या तुकडीतील सैनिक अहिंसक सत्याग्रहाच्या कसोटीला तंतोतंत उतरणं आवश्यक होतं. तुकडीची निवड गांधीजींनी स्वतः केली होती. साबरमतीचा आश्रम म्हणजे सत्याग्रही सैनिक घडवण्याची सैनिकी शाळाच होती. त्या शाळेत तयार झालेल्या ७८ आश्रमवासींची गांधीजींनी निवड केली होती.

दांडी हे समुद्र किनाऱ्यावरील एक छोटंस गाव. साबरमती ते दांडी हे अंतर ३२० किलोमीटरचं. हे अंतर सर्व सत्याग्रहींनी पायी यात्रा करून २४ दिवसांत पार केलं. वयाची ६० वर्ष पार केलेला

हा महात्मा - हा तरुण सेनापती काठीच्या आधाराने झपाझपा पावलं टाकत होता. त्याची गती तरुणांना लाजवणारी होती. काही सत्याग्रही थकून क्वचित बैलगाडीत बसत. पण या सेनानीला थकवा जाणवलाच नाही. संपूर्ण यात्रा त्यांनी पायीच केली. प्रत्येक गावात यात्रेकरुंचं लोकांनी आदराने स्वागत केलं आणि अश्रू भरलेल्या डोळ्यांनी यात्रेला निरोप दिला. रस्त्यावर सडे शिंपून, पानाफुलांनी रस्ते सुशोभित केलेले असत. महात्म्याच्या दर्शनासाठी लोक दाटीवाटीने उभे असत. या यात्रेने आसपासच्या परिसरातील लोक आणि सारेच भारतीय सत्याग्रहात सामील व्हायला उत्सुक झाले.

पाच एप्रिलला यात्रा दांडीला पोहचली, सहा एप्रिलला पहाटे सर्वांनी प्रार्थना केली आणि त्यानंतर सत्याग्रही दांडीच्या समुद्र किनाऱ्यावर पोहचले. गांधीजींनी किनाऱ्यावरील मूठभर मीठ उचलून मिठाचा कायदा मोडला आणि ब्रिटिश साम्राज्य डळमळीत झालं. एका कविनं याचं अत्यंत सुंदर वर्णन केलं आहे.

‘उचललेस तू मीठ मूठभर
साम्राज्याचा खचला पाया’॥

अशाप्रकारे सहा एप्रिलला कायदेभंग करून गांधीजींनी देशभरातील सत्याग्रहींना हिरवा कंदील दाखवला. सत्याग्रह झंझावातासारखा देशभर पसरला. सत्याग्रहींची संख्या वाढत गेली आणि त्याचबरोबर सरकारचे अत्याचारही वाढले. अनेकांना अटक करण्यात आली. पोलिसांच्या लाठ्यांचा प्रसाद अनेकांना मिळाला. बंदुकीच्या गोळ्यांना अनेक बळी पडले. घोडदळाच्या टापांखाली तुडवले गेले. पुढारीही या अत्याचारातून सुटले नाहीत. जवळजवळ लाखभर सत्याग्रही तुरुंगात डांबले गेले. एवढे अत्याचार झाले तरी सत्याग्रहींचा हात प्रतिकार करण्यासाठी किंवा हल्ला करण्यासाठी उचलला गेला नाही. दहा वर्षांपूर्वी असहकाराच्या आंदोलनाच्या वेळी हिंसा झाल्याने गांधीजींनी आंदोलन थांबवलं होतं, हे तुम्हाला आठवत असेल. दहा वर्षांत गांधीजींनी अहिंसक सत्याग्रही घडवण्यासाठी खूप प्रयत्न केले होते. त्याचे चांगले परिणाम यावेळी दिसले. लोकांनी अहिंसेचे पालन केलं. ‘हमला कितना भी जालिम होगा, हाथ हमारा नही उठेगा’ हा आदेश त्यांनी तंतोतंत पाळला.

दांडीला कायदेभंग करून दोन महिने उलटले. संपूर्ण देशात चळवळीला जोर चढला. अनेक पुढारी आणि सर्वसामान्य जनता तुरुंगात बंद होती. तरी गांधीजी मुक्तच होते. या बाबतीत गांधीजी म्हणाले होते, की मला अटक करणं किंवा मुक्त ठेवणं सरकारला सारखंच अडचणीचं आहे. अखेर चार मे रोजी या सेनानीला अटक झाली. कराडी नावाच्या खेड्यात गांधीजींचा मुक्काम होता. खुल्या मैदानात एका आंब्याच्या झाडाखाली ते झोपले होते. रात्री बारानंतर पोलिसांच्या बुटांच्या आवाजाने शांततेचा भंग झाला. ३० बंदुकधारी पोलिसांनी कंपोंडला गराडा घातला होता. अहिंसेच्या सेनानीला

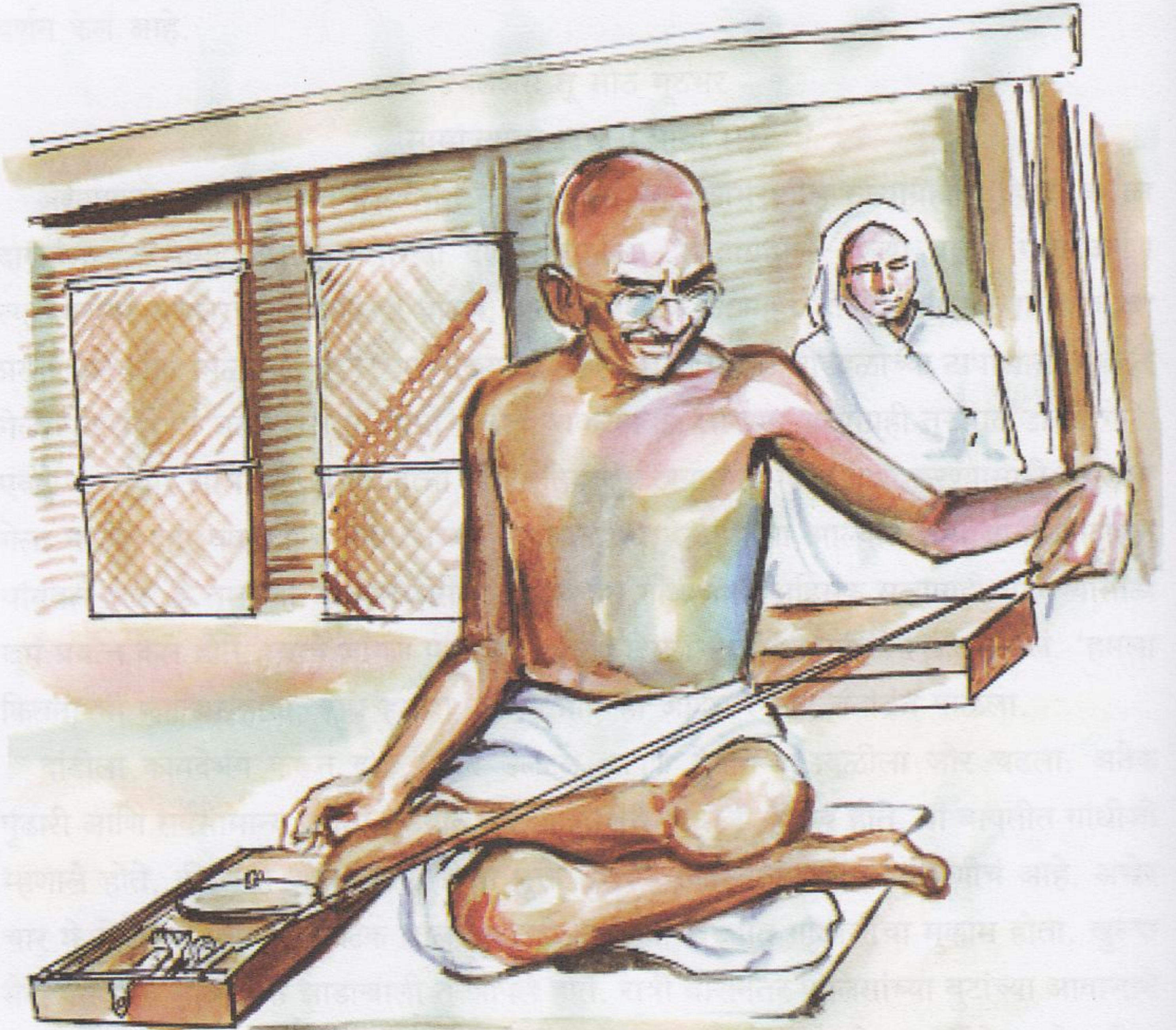

खटला न चालवता, कालावधीची नोंद न करता गांधीजींची येरवड्याच्या जेलमध्ये रवानगी झाली. मूठभर मिठाची किमया करणारा किमयागार तुरुंगात डांबला गेला!

दांडीयात्रेसाठी गांधीजी साबरमती आश्रमातून बाहेर पडले. त्यावेळी ते म्हणाले होते की, भारताला स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत मी आश्रमात परत येणार नाही. आश्रम हेच त्यांचं घर होतं. स्वातंत्र्यासाठी त्यांनी आपल्या घराचा त्याग केला होता. दांडी यात्रेनंतर ते काही दिवस जेलमध्ये होते. नंतर गोलमेज परिषदेसाठी इंग्लंडला गेले. विदेशात जवळजवळ तीन महिने राहिले. तेथून परत आल्यावर पुन्हा त्यांचे काही दिवस कारागृहात गेले. हरिजन कार्यासाठी ते संपूर्ण भारतात फिरले. १९३४ च्या बिहारमधील भूकंपानंतर मदत कार्यासाठी जवळजवळ ६ महिने बिहारमध्ये फिरले. त्यानंतर

मात्र राहायचं कुठे हा प्रश्न त्यांच्या समोर उभा राहिला. साबरमती आश्रमात परत जाण्याचा प्रश्नच नव्हता. जमनालाल बजाजांनी त्यांना वर्ध्याला चलण्याचा आग्रह केला. जमनालाल बजाज हे गांधीजींचे पाचवे पुत्र मानले जातात. त्यांच्या आग्रहाखातर गांधीजी वर्ध्याला आले. गावाच्या बाहेर जमनालालजींचा एक बगीचा होता. त्या बगीच्यातील घरात प्रारंभी गांधीजी राहिले. पण, त्यांना तिथे चैन पडत नव्हती. त्यांना खेड्यात राहायचं होतं. कारण भारत हा खेड्यांचा देश आहे असं ते मानत. खेड्यातील गरीब जनतेशी एकरूप होण्यासाठी त्यांनी झोपडीत राहायचं ठरवलं. वर्ध्याजवळ शेगाव नावाचं एक खेडं होतं तिथेच त्यांनी राहायचं ठरवलं. त्यांची कुटी व इतर रचनात्मक संस्थांचा परिसर याचंच नाव पुढे सेवाग्राम झालं. जमनालालजींनी त्यांच्या अटीप्रमाणे तिथे घर बांधून दिलं. हे घर म्हणजेच बापूकुटी.

कुटी म्हणजे झोपडी. या कुटीतच बापूजी रहात होते. आजकाल बंगल्यांनाही पर्णकुटी वगैरेसारखी नावे ठेवतात. परंतु बापू कुटी खरोखरच झोपडी होती. त्यामुळे कुटी हे नाव तिला शोभून दिसतं. तुम्हाला प्रश्न पडला असेल की, साऱ्या जगात ज्यांच नाव सन्मानाने घेतात तो भारताचा राष्ट्रपिता का बरं झोपडीत रहात होता? त्याने तर छान बंगल्यात राहायला हवं, असंही तुम्हाला वाटेल. पण, तो झोपडीतच राहत होता. कोटी कोटी भारतीयांचा तो पिता होता. असंख्य भारतीय झोपडीतच राहत होते. काहींना राहायला तर झोपडीही नव्हती. मग, अशा सगळ्यांचाच पिता बंगल्यात कसा राहील!

ही झोपडी बांधण्यासाठी त्यांच्या तीन अटी होत्या. ६०-७० किलोमीटरच्या परिसरात मिळणाऱ्या वस्तुंचाच वापर झोपडी बांधायला करायचा ही पहिली अट होती. खेड्यातील झोपड्या अशाच वस्तुंचा वापर करून बांधल्या जातात. वाहतुकीचा खर्च कमी येतो. दुसरी अट होती झोपडी बांधणारे कारागीर स्थानिकच हवेत. बाहेरचे अधिक तज्ज्ञ कारागीर आणून स्थानिक लोकांचा रोजगार हिरावून घेणं त्यांना मान्य नव्हतं. खेड्यातील झोपड्या स्थानिक कारागीरच बांधतात. त्यांची तिसरी अट होती खर्चाची. कुटी बांधायचा एकूण खर्च ५०० रुपयांपेक्षा अधिक होऊ नये. या अटी पाहिल्या की, गांधीजींना स्वेच्छेने गरीबी स्वीकारून गरीबांसारखं राहायचं होतं, ही गोष्ट लक्षात येते.

वरील अटी सांभाळून तयार होणाऱ्या कुटीत आवश्यक सोयीसुविधा असल्या पाहिजेत, हाही त्यांचा कटाक्ष होता. या कुटीच्या भिंती कुडाच्या होत्या. त्या पांढऱ्या मातीने सारवल्या होत्या. वर पन्हाळी कौलांचं छप्पर होतं. स्लॅबच्या किंवा अॅसबेस्टस शीटचं छप्पर असणाऱ्या घरात राहणाऱ्यांना पन्हाळी कौलं माहीतच नसतील. खेड्यातल्या घरांना अजूनही पन्हाळी कौलांचं छप्पर दिसतं. व्हरांडा, बाहेरची मोठी खोली, शिवाय गांधीजींच्या वापरासाठी एक आणि पाहुण्यांसाठी एक अशा

अध्या उंचीच्या भिंती बांधलेल्या छोट्या दोन खोल्या, आणि बाथरूम, संडास अशी कुटीची रचना होती. बाथरूम, संडासमधून बाहेर पडणाऱ्या सांडपाण्याचीही योग्य व्यवस्था केलेली होती. यातील बाहेरच्या खोलीचे अनेक उपयोग होत होते. आजचा शब्द वापरल्यास ती खोली 'मल्टीपरपज' होती. दीवाणखाना तीच, अभ्यासाची खोलीही तीच, कार्यालय तेच. देशातल्या आणि परदेशातल्या अनेक मोठमोठ्या व्यक्ती याच खोलीत बापूंची भेट घेत. इथेच भारताच्या समस्यांविषयी चर्चा होत. निर्णयही याच खोलीत घेतले जात. याच खोलीत झाला चले जावच्या अंतिम लढ्याचा निर्णय. आणि ठरावही इथेच लिहिला गेला.

कुटीच्या सर्व वर्णनात स्वयंपाकघराचा तर उल्लेखच नाही. तो कसा असणार? कारण, बापू कुटीला स्वयंपाकघर नव्हतंच. बापूंसह सर्व आश्रमवासींचा स्वयंपाक सामुहिक स्वयंपाकघरात एकत्रच व्हायचा आणि जेवणही एकत्रच व्हायचं.

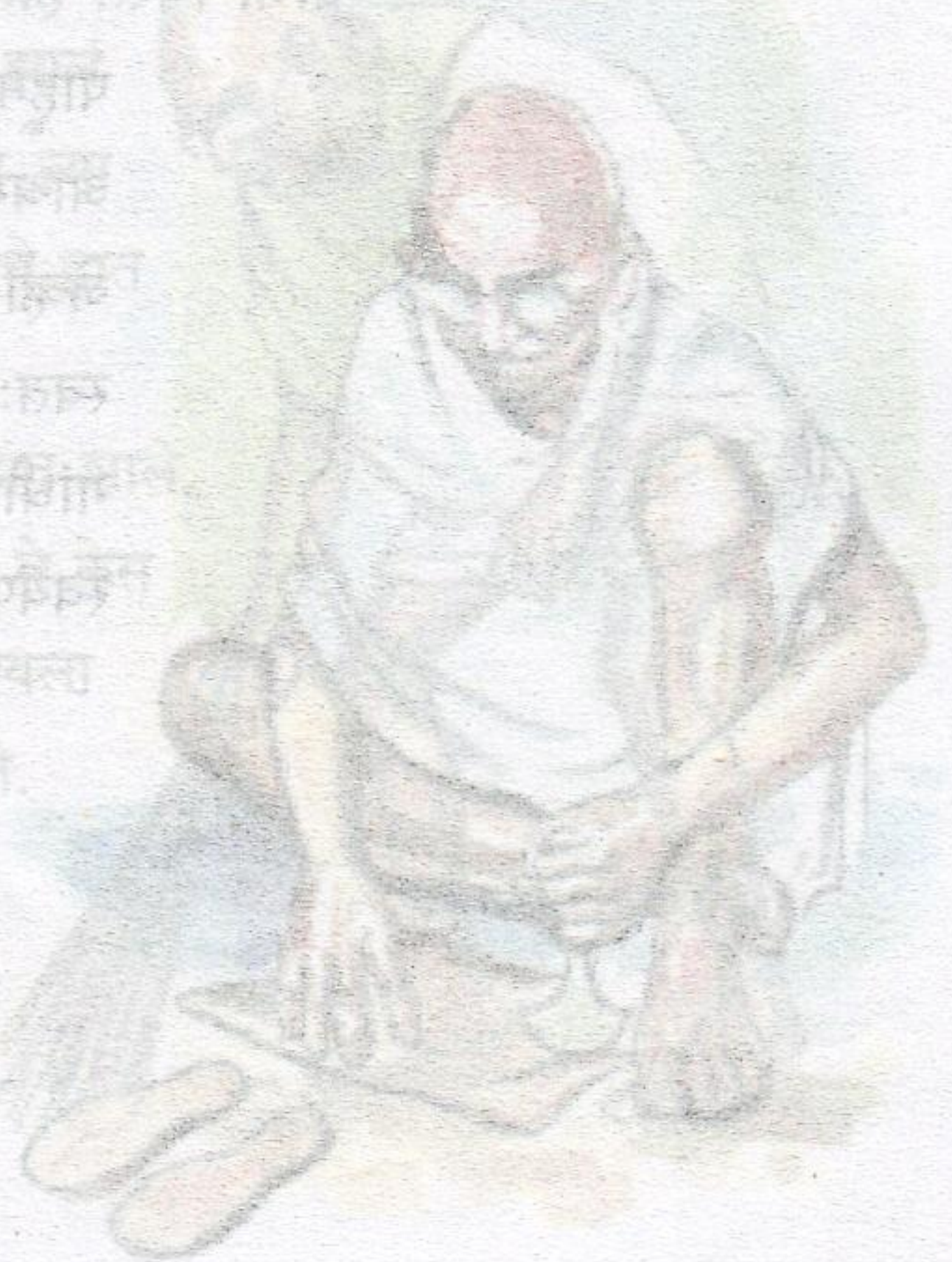
फर्निचरशिवायच्या घराची तुम्ही कल्पनाही करू शकणार नाही. निदान एखादा पलंग तरी घरात असतोच. पण कुटीमध्ये फर्निचर म्हणता येईल असं काहीच नव्हतं. पलंगही नव्हता. बापूजींच्या बसण्यासाठी बाहेरच्या खोलीच्या एका कोपऱ्यात एक गादी, त्यावर शुभ्र खादीची स्वच्छ चादर. भेटायला आलेल्या लोकांसाठी गादीच्या दोन्ही बाजूला शिंदीच्या पानाच्या चट्या, मोठे मोठे पुढारी याच चट्यांवरच बसत. परदेशी पाहुणेही चट्यांवर बसत. ज्यांना खाली बसणे शक्यच नाही, अशांसाठी बांबूचा एक मोढा होता. तसा कोणी पाहुणा आलाच तर बापूजी स्वतः उठून त्याला मोढा देत. कुटीतील सुशोभन म्हणजेच डेकोरेशन किंवा शोपीसेसही सांगायलाच हवेत. गादीसमोरील भिंतीवर बापूजींची इंग्रज शिष्या मीराबेन हिने पांढऱ्या मातीचाच वापर करून किंचित उठाव देऊन काढलेले खजुराचे झाड, मोर, ओम आणि चरखा. कुटीत दोन फ्रेम्स लावलेल्या आहेत. एका फ्रेममध्ये जॉन रस्किनचा 'सूक्ष्म असत्य' नावाचा सुविचार आणि दुसऱ्या फ्रेममध्ये जी. सी. लॉरीमरचा 'धीरज की आवश्यकता' शीर्षकाचा सुविचार आहे.

बापू राहत असताना कुटी जशी होती, तशीच आजही सुरक्षित ठेवलेली आहे. अनेक भारतीय आणि परदेशी प्रवासी कुटीचे दर्शन घ्यायला सेवाग्रामला जात असतात. लोकांच्या दर्शनासाठी बापूंच्या वापरातील वस्तू कुटीमध्ये ठेवलेल्या आहेत. त्यांच्या बैठकीजवळ चरखा ठेवलेला आहे. शोकेसमध्ये त्यांचे कमरेला लावण्याचे घड्याळ, पेपरवेट म्हणून वापरलेले परिसरातील सुंदर दगड. 'वाईट ऐकू नका, वाईट पाहू नका, वाईट बोलू नका' हा संदेश देणारी त्यांची तीन माकडं आणि अशाच काही मोजक्या वस्तू ठेवलेल्या आहेत. त्यांची काठी पण एका उभ्या शोकेसमध्ये ठेवलेली आहे. याच काठीच्या आधाराने पायी, कधी अनवाणी पायानेही हा महात्मा भारतभर किती आणि कितीदा फिरला असेल!

बापूकुटी म्हणजे साधेपणा, स्वच्छता, व्यवस्थितपणा आणि सौंदर्य यांचं संमेलनच. आपल्या घरातील अनावश्यक संग्रह कमी करण्याची शिकवण कुटी देते. आपल्या परिसरात तयार होणाऱ्या वस्तू वापरण्याची दृष्टी देते. न बोलता खूप काही सांगते. त्यांचं तत्वज्ञान, त्यांचं अर्थिक विचार, त्यांचा साधेपणा, सर्वसामान्य जनतेशी एकरूप होण्याची त्यांची वृत्ती आणि आणखीही बरंच काही...

कुटीच्या दर्शनासाठी आलेल्यांच्या मनावर त्यांच्या सर्व वैशिष्ट्यांचा एकत्र परिणाम होतो आणि दर्शक आदराने माथा झुकवतो.

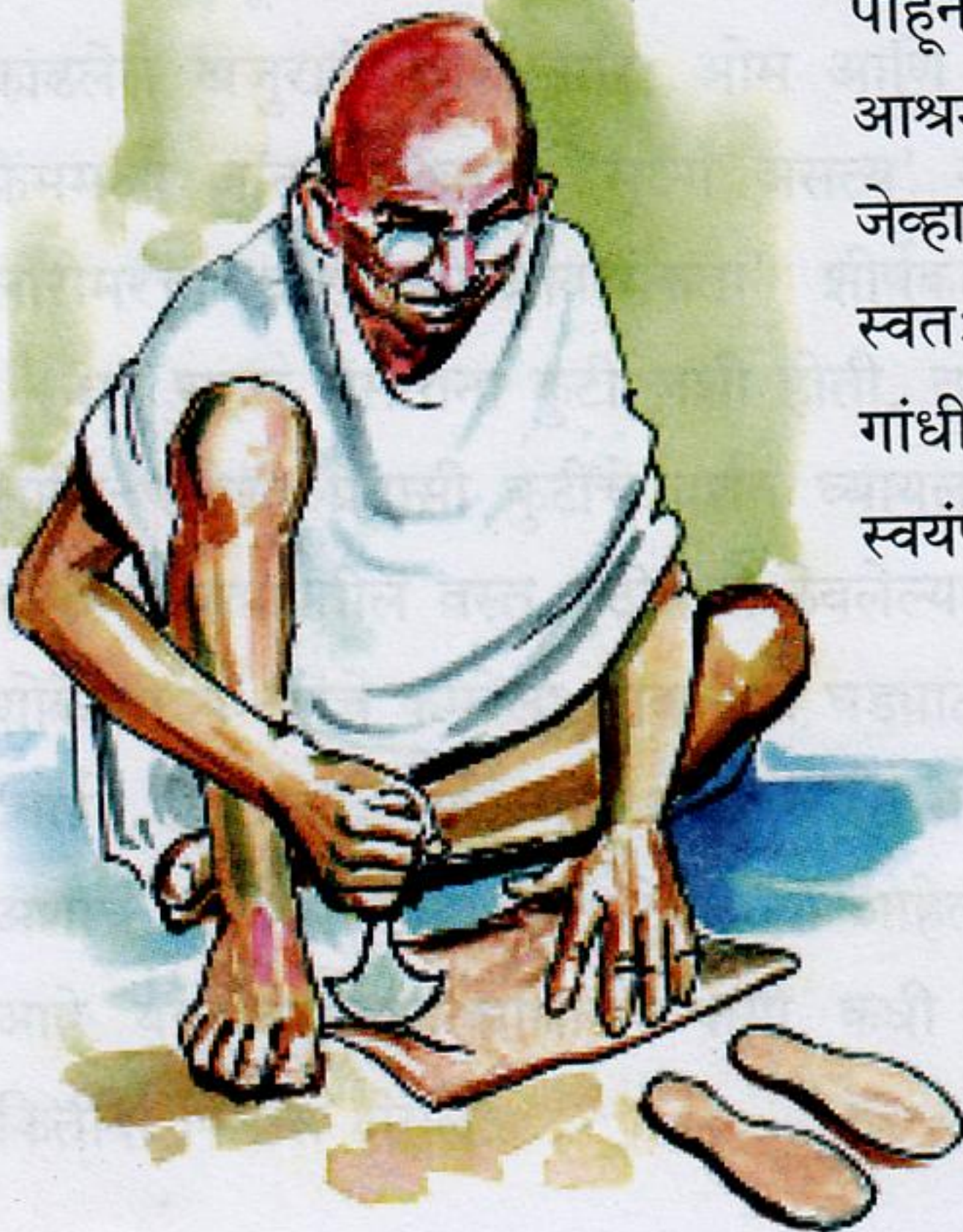

देवाने त्यांना आपल्या सर्वासारखे दोनच हात दिले होते. त्या दोन हातांनी त्यांनी विविध तऱ्हेची कामं केली. सर्वच कामं अतिशय कुशलतेनं आणि सहजतेनं केली. त्यांच्या हाताचं हे कसब पाहिल्यावर असं वाटतं, की, त्यांचे हात साधेसुधे नव्हते ते जादूगाराचे हात होते.

हात जादूगाराचे असले तरी ते कोणी जादूगार नव्हते. ते होते एक बॅरिस्टर. पण त्यांची ही ओळख फारशी कोणाच्या लक्षातही नसते, लोक त्यांना ओळखतात महात्मा गांधी किंवा बापू या नावाने.

बॅरिस्टर तर ते होतेच, शिवाय पत्रकारही होते. आफ्रिकेत असताना त्यांनी 'इंडियन ओपिनियन' नावाचं वृत्तपत्र सुरू केलं. भारतात आल्यावर नवजीवन, यंगइंडिया आणि हरिजन ही वृत्तपत्रं चालवली. त्यामुळे सतत लेखन करणं हे त्या हाताचं एक काम. आपल्या वृत्तपत्रातील लेखातून त्यांनी लोकांना सतत नव-नवे विचार दिले, अन्यायाविरुद्ध लढण्याची प्रेरणा दिली. त्यांचा पत्रव्यवहारही खूप होता, त्यामुळे त्या हातांनी सततच भरपूर पत्रं लिहिली.

सतत लेखनात गुंतलेले हे हात तितक्याच सफाईने भाजी चिरत, स्वयंपाक करत. विनोबाजी भावे जेव्हा गांधीजींना प्रथमच भेटायला साबरमती आश्रमात गेले, तेव्हा गांधीजी आश्रमाच्या स्वयंपाकघरात भाजी चिरत होते. आफ्रिकेतील सत्याग्रहाचा पुढारी भाजी चिरतोय हे

पाहून विनोबांना आश्चर्यच वाटलं. आफ्रिकेतील फिनिकस आश्रमात तर ते प्रमुख स्वयंपाकीच झाले होते. आश्रमातून जेव्हा सत्याग्रहींची पहिली तुकडी रवाना झाली तेव्हा गांधीजींनी स्वतः स्वयंपाक करून त्यांना निरोपाचे जेवण दिले होते. गांधीजी खाकरेही उत्कृष्ट करीत. आश्चर्य म्हणजे, हात स्वयंपाकात गुंतले असताना ते सत्याग्रहासारखा कठीण विषय सत्याग्रहींना समजावून सांगत होते.

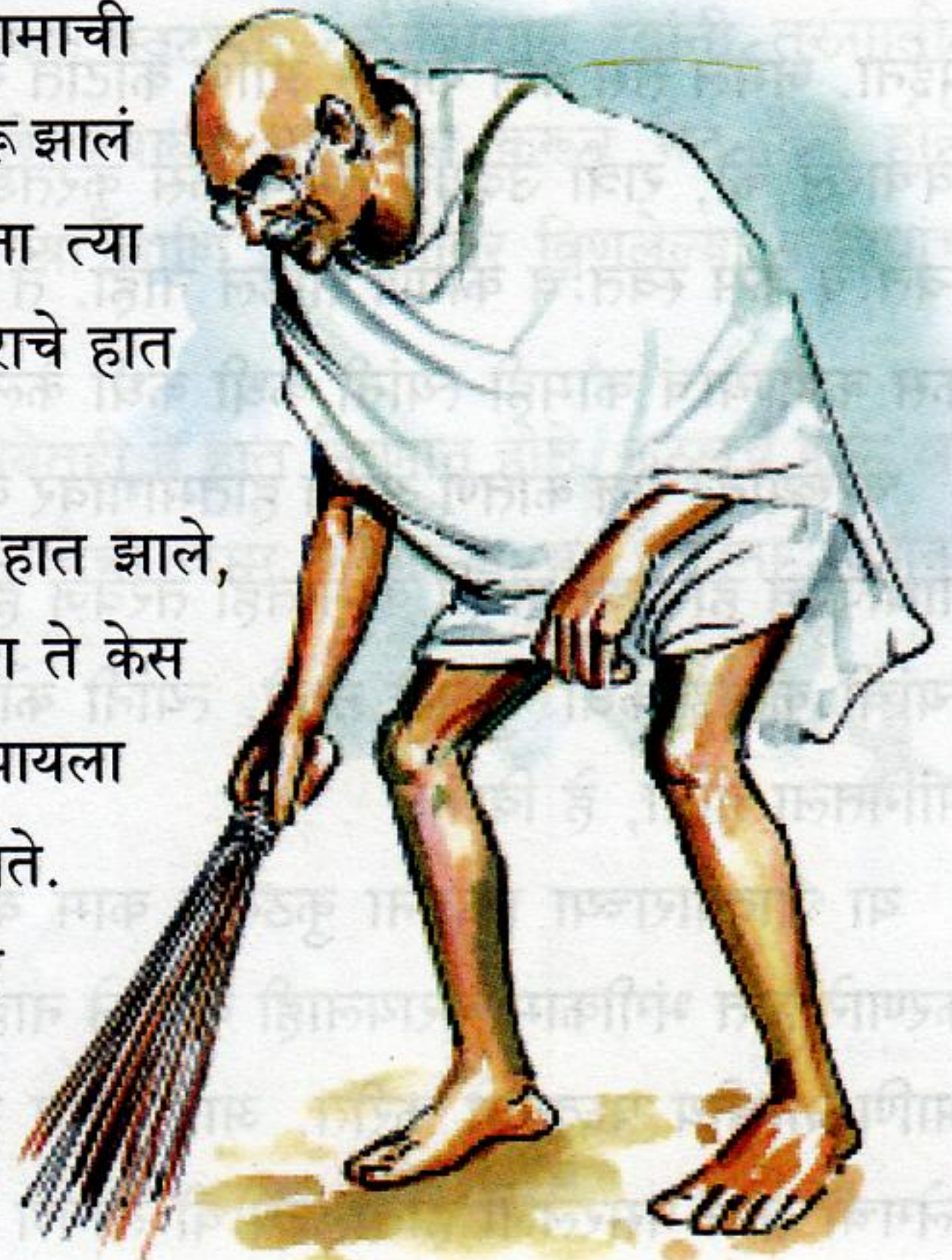
हे जादूगाराचे हात फक्त लेख वगैरे लिहिण्यात आणि स्वयंपाक करण्यातच प्रवीण होते असं नाही, तर हे हात इतरही कामं कुशलतेने करीत. राष्ट्रपित्याचे हात, कधी चांभाराचे हात होत. कधी धोब्याचे, तर कधी विणकराचे. आफ्रिकेतील त्यांचे विरोधक जनरल

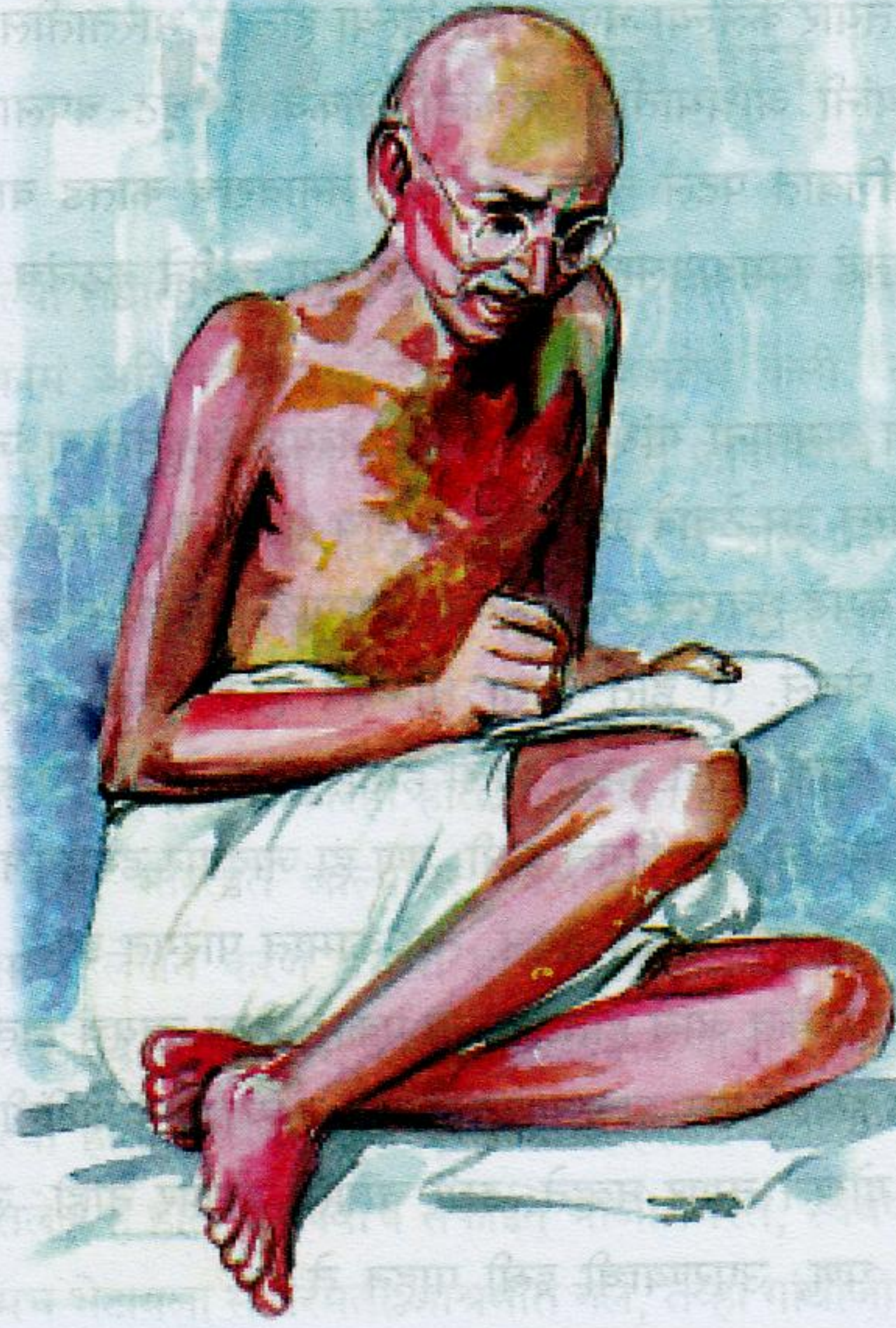
स्मट्स यांना त्यांनी स्वतः तयार केलेल्या चपला भेट दिल्या होत्या. भारतातील आश्रमांमध्येही जोडे तयार करण्याची कला त्यांनी आश्रमातील लोकांना शिकवली. बूट-चपला तयार करण्यासाठी प्राण्यांना मारणं त्यांना अजिबात पटलं नाही. मेलेल्या जनावरांचं कातड वापरण्याची नवी दृष्टी त्यांनी दिली. ते स्वतः कातडं कमावायलाही शिकले. त्यांच्या दृष्टीने कुठलंच काम हलक्या प्रतीचं नव्हतं.

आफ्रिकेत वकीली करत असताना गांधीजींचे कपडे धोब्याकडे धुवायला जायचे. धोबी लवकर कपडे देत नसे. त्यामुळे जास्त ड्रेस ठेवावे लागायचे. शिवाय धुलाईचा खर्चही खूप व्हायचा. त्यामुळे त्यांनी स्वतःच्या हातानेच कपडे धुवायचे असं ठरवलं. त्यासाठी धुलाई, स्टार्च, इस्री याची माहिती देणारं एक पुस्तक विकत घेतलं. ते हात आता धोब्याचे हात झाले. पहिल्या दिवशी कोर्टात फजितीही झाली. कॉलरचा स्टार्च जास्त कडक झाला होता. त्यामुळे कॉलरवरून स्टार्चच्या खपल्या गळायला लागल्या. वकील मित्रांनी खूप टिंगल केली. पण हा जादूगार डगमगला नाही. टिंगल हसत खेळत सहन केली आणि कपडे धुणं चालूच ठेवलं. त्या कामात पारंगत झाले. गांधीजींचे राजकीय गुरू गोपाळ कृष्ण गोखले आफ्रिकेत आले होते. त्यांना एका सभेला जायचं होतं. त्यांचं उपरणं खूप चुरगळलं होतं. धोब्याकडून इस्री करून आणण्याइतका वेळ नव्हता. गांधीजींनी त्यांच्या उपरण्याला इस्री करून दिली. प्रारंभी गोखले तयार नव्हते. इस्री चांगली होणार नाही, उपरणे जळेल, अशी भीती त्यांना वाटत होती. पण, उपरण्याची इस्री पाहून ते खुश झाले. त्यांनी गांधीजींच्या उत्कृष्ट धोबीकामाची मनापासून स्तुती केली. खादीचं उत्पादन नव्याने सुरू झालं तेव्हा खादीचा कपडा खूप जाड असायचा. बायकांना त्या जाड साड्या धुवायला खूप त्रास व्हायचा. या जादुगाराचे हात बायकांना साड्या धुवायलाही मदत करायचे.

एवढेच नव्हे तर या जादूगाराचे हात न्हाव्याचेही हात झाले, त्याची गोष्ट मोठी मजेशीर आहे. आफ्रिकेत असताना ते केस कापायला दुकानात गेले. काळ्या माणसाचे केस कापायला त्या गोऱ्या माणसाने नकार दिला. गांधीजी बॅरिस्टर होते. हा अपमान गांधीजींच्या मनाला खूप लागला. त्यांच्या स्वाभिमानाची मनाने स्वतःच केस कापायचं ठरवलं. साधनं विकत घेतली. बॅरिस्टरच्या हातांना केस कापणं जमेना. मागचे केस तर अजिबातच कापता

येईना. जमेल तसे केस कापले आणि कोर्टात गेले. मित्रांची हसता हसता पुरेवाट झाली. एकाने तर विचारलं की, रात्री उंदराने तुमचे केस कुरतडले का? गांधीजी न चिडता हसण्यात सामील झाले. स्वतःचे केस स्वतःच कापणं सोडलं नाही. ते कामही व्यवस्थित करू लागले. आश्रमातील लोकांचे केस कापण्याचं कामही त्यांनी कधी कधी केलं.

चरख्यावर सूत कातणं आणि हातमागावर कापड विणणं हे तर आश्रमातील प्रमुख व्यवसाय होते. गांधीजींचे हात या दोन्ही कामातही तरबेज होते. जीवनाच्या अंतापर्यंत, वयाच्या ७८ व्या वर्षीही त्यांची कताई कधी चुकली नाही. त्यांनी कोर्टात आपला व्यवसाय शेतकरी आणि विणकर असा सांगितला होता, हे विशेष!

या जादूगाराच्या हातांना कुठलंच काम वर्ज्य नव्हतं. उत्कृष्ट लेखन आणि उत्कृष्ट स्वयंपाक करणारे हात भंगीकाम करायलाही कचरले नाहीत. जे जे काम हे हात करीत ते अतिशय व्यवस्थित आणि शास्त्रीय पध्दतीने करीत. आफ्रिकेतून गांधीजी जेव्हा प्रथम भारतात आले, तेव्हा मुंबईला प्लेगची साथ पसरलेली होती. त्याची लागण राजकोटला होऊ नये म्हणून राजकोटच्या स्वच्छतेचं काम त्यांनी हाती घेतलं. लोकांचे संडास, मोऱ्या, शहरातील नाले आणि गटारे तपासायचं आणि

स्वच्छ करायचं काम करायला जादूगाराच्या हाताने सुरुवात केली. स्वच्छता कशी राखावी हे लोकांना शिकवलं. खरं तर गांधीजी बॅरिस्टर होते. त्यांच्या आजोबांनी आणि वडिलांनी गुजरातमधील वेगवेगळ्या संस्थानांचे दिवाण म्हणून काम केलेलं होतं. त्याच गुजरातमध्ये गांधीजी सफाईकाम करत होते. अशी कामं करायला फार मोठं धैर्य लागतं. ते गांधीजींजवळ होतं.

गांधीजी दुसऱ्यांदा भारतात आले तेव्हा काँग्रेसच्या अधिवेशनाला हजर राहण्यासाठी कोलकत्याला गेले होते. अधिवेशनाच्या ठिकाणी संडास आणि मुताऱ्यांची अवस्था फारच वाईट होती. त्यामुळे जिकडे तिकडे घाण आणि दुर्गंधी पसरली होती. काही ठिकाणी निवासस्थानाबाहेर प्रतिनिधींनी विधी उरकले होते. ही सर्व अवस्था गांधीजींनी स्वयंसेवकांच्या लक्षात आणून दिली. हे आमचं काम नाही, असं म्हणून ते मोकळे झाले. गांधीजींना घाण बघवेना. बराच खटाटोप करून त्यांनी खराटा मिळवला आणि सफाई कामगाराचं काम जादूगाराचे हात करू लागले. सुटाबुटातील हा माणूस हे करत असल्याचं पाहून स्वयंसेवक चकित झाले. गांधीजींच्या आश्रमामध्ये आश्रमवासीच पाळीपाळीने अशी कामं करीत.

आणखीही बरीच कामं या हातांनी केली आहेत. हे हात सतत याचकासारखे लोकांसमोर पसरलेले असत. या भिक्षा मागणाऱ्या भिकाऱ्याच्या हातावर सोन्याच्या दागिन्यांची भीकही अनेकदा मिळाली आहे. कधी एखाद्या कष्टकऱ्याने घामाने भिजलेली सुट्या पैशांची मूठही हातावर रिकामी केली आहे. याच हातांनी शिवणकामही केलं आहे. आफ्रिकेतील तुरुंगात असताना ९-९ तास गोधड्या शिवल्या आहेत. त्यांच्या १९४२ सालच्या शेवटच्या तुरुंगवासात त्यांनी तुरुंगातील अधिकाऱ्यांना स्वतःच्या हाताने रुमाल शिवून आणि त्यावर भरतकाम करून भेट दिले होते. त्यावेळी त्यांच वय होतं ७४ वर्षांचं. स्वतः कातलेल्या आणि हातमागावर विणलेल्या कपड्यांचा कुडता ते स्वतःच शिवत.

या हातांनी आज्ञायाची सुश्रुषा केली आहे. रुग्णसेवेतही हे हात निष्णात होते. कुठलचं काम असं नव्हतं जे या हातांनी केलं नसेल. अशी विविध तऱ्हेची काम करणाऱ्या या हातांना म्हणुनच जादूगाराचे हात म्हणावसं वाटतं.

आठ ऑगस्टचा दिवस! वर्ष होतं १९४२. मुंबईला काँग्रेसच्या वर्किंग कमेटीची बैठक होती. भारतीय स्वातंत्र्यासाठी अखेरचा जोरदार लढा उभारायची वेळ येऊन ठेपली आहे, असं सर्वानाच वाटत होतं. आजच्या बैठकीत महत्त्वाचे निर्णय होतील, बापूजी पुढच्या लढ्याचं रणशिंग फुंकतील अशी सर्वानाच अपेक्षा होती. बापूजीचं भाषण ऐकण्यासाठी सभास्थानी गर्दी उसळली होती. वर्किंग कमेटीमध्ये 'भारत छोडो'चा ठराव मंजूर झाला. ठरावाचा मसुदा बापूकुटीमध्ये बापूंच्याच मार्गदर्शनाखाली तयार झाला होता. भारत छोडो असा आदेश हा ठराव कोणाला देत होता? हा आदेश होता ब्रिटिश शासनाला. तुम्हाला या देशात राहून आमच्यावर राज्य करण्याचा काहीही अधिकार नाही, तुम्ही

आमच्या देशातून निघून जा, असं ब्रिटिश शासनाला निक्षून सांगणारा तो ठराव होता आणि 'चलेजाव'चा हा आदेश कोटी कोटी भारतीयांच्या मुखातून दिला जावा, एक होऊन एक मुखाने दिला जावा अशी बापूजींची अपेक्षा होती. लढ्याची हाक दिल्यानंतर श्रीमंत-गरीब, व्यापारी-कारखानदार-शेतकरी, सामान्य नागरिक, विद्यार्थी इत्यादि सर्वांनी काय करावं याचा उल्लेख बापूजींच्या भाषणात होता. लढ्याचा आदेश मिळाला की प्रत्येकाने आपला वाटा उचलायचा आहे, असं आवाहन त्यात होतं.

१९४२ च्या एप्रिलच्या 'हरिजन'च्या अंकात त्यांनी ब्रिटिशांना स्पष्ट शब्दात बजावलं की हा देश सोडून निघून जा. 'हरिजन'मध्ये ते याविषयी सततच लिहित राहिले आणि शेवटी आठ ऑगस्टला 'भारत छोडो'चा ठराव मंजूर झाला. आपल्या भाषणात गांधीजींनी सांगितलं की ब्रिटिश शासनाशी पूर्ण असहकार करायचा आहे. शेवटपर्यंत लढा चालू ठेवायचा आहे. आपल्या समोर दोनच पर्याय आहेत. स्वराज्य मिळवू किंवा मरू, 'करेंगे या मरेंगे'! त्यांनी पुढे सांगितलं, की लढा सुरू होण्यापूर्वी सत्याग्रहाच्या शिस्तीप्रमाणे सरकारशी वाटाघाटी होतील. यात काही आठवडे निघून जाऊ शकतात. नंतरच लढ्याचं रणशिंग फुंकलं जाईल. त्यांनी हेही सांगितलं होतं की, मला आणि इतर पुढाऱ्यांना तुरुंगात टाकतील. त्यानंतरही आपल्या सदसद्विवेकबुद्धीप्रमाणे आणि अहिंसेची मर्यादा लक्षात घेऊन लढा चालू ठेवायचा आहे. मी तुम्हाला लढ्यासाठी 'करेंगे या मरेंगे' हा मंत्र देतो' असेही ते म्हणाले.

'करू किंवा मरू' चा मनोमनी निर्धार करूनच लोक घरोघरी परतत होते. रस्तोरस्ती करेंगे या मरेंगे या घोषणेचे स्वर दुमदुमत होते. घोषणांचे गगनाला भिडणारे आवाज ऐकून सरकारचं पित्त खवळलं होतं. कठोर उपाय योजण्याचं मनोमनी ठरत होतं.

त्या रात्री बापूजींना झोपायला रात्रीचे बारा वाजले. अटक होण्याची शंका, सरकार लोकांचा किती आणि कसा छळ करेल ही चिंता आणि इतरही चिंतांचा भार डोक्यावर असतानाही गांधीजींना लगेच झोप लागली. त्यांचं मन चिंता आणि दुःखानं कधी उद्धीग्न होत नसे, यशाने वा सुखाने हुरळून जात नसे. भगवद्गीतेत सांगितलेली स्थितप्रज्ञ वृत्ती त्यांनी आत्मसात केली होती.

रात्री तीन वाजता गांधीजींना अटक करण्यात आली. त्यांचे सेक्रेटरी महादेवभाई देसाई यांनाही त्यांच्या बरोबरच अटक करण्यात आली. सारी मुंबई करेंगे या मरेंगे या निर्धाराने झोपली होती आणि इंग्रजांनी त्यांचा राष्ट्रपिता, त्यांचे प्रिय बापू, त्यांचे सर्वस्व बंदिस्त करून टाकले. लढ्याला प्रारंभ करण्यापूर्वीच सेनापती गजाआड गेला. इतरही सर्व पुढाऱ्यांना अटक करण्यात आली.

पहाटे पहाटे अटकेची बातमी लोकांपर्यंत पोहचली. सर्व रस्त्यावर आले. कालचा उत्साह मावळला होता. चेहरे काळवंडले होते. चर्चा, तर्ककुतर्क आणि अफवांना उत आला होता. कोणी म्हणालं,

हाता पायात बेड्या घालून त्यांची रवानगी आजन्म कारावासाची शिक्षा भोगण्यासाठी कुठल्यातरी जेलमध्ये करण्यात आली आहे. कोणी म्हणत होतं, त्यांची रवानगी अंदमानच्या तुरुंगात होणार, आता जीवनाच्या अंतापर्यंत त्यांची सुटका नाही. अशा अफवांनी लोकांच्या मनाचा थरकाप उडाला.

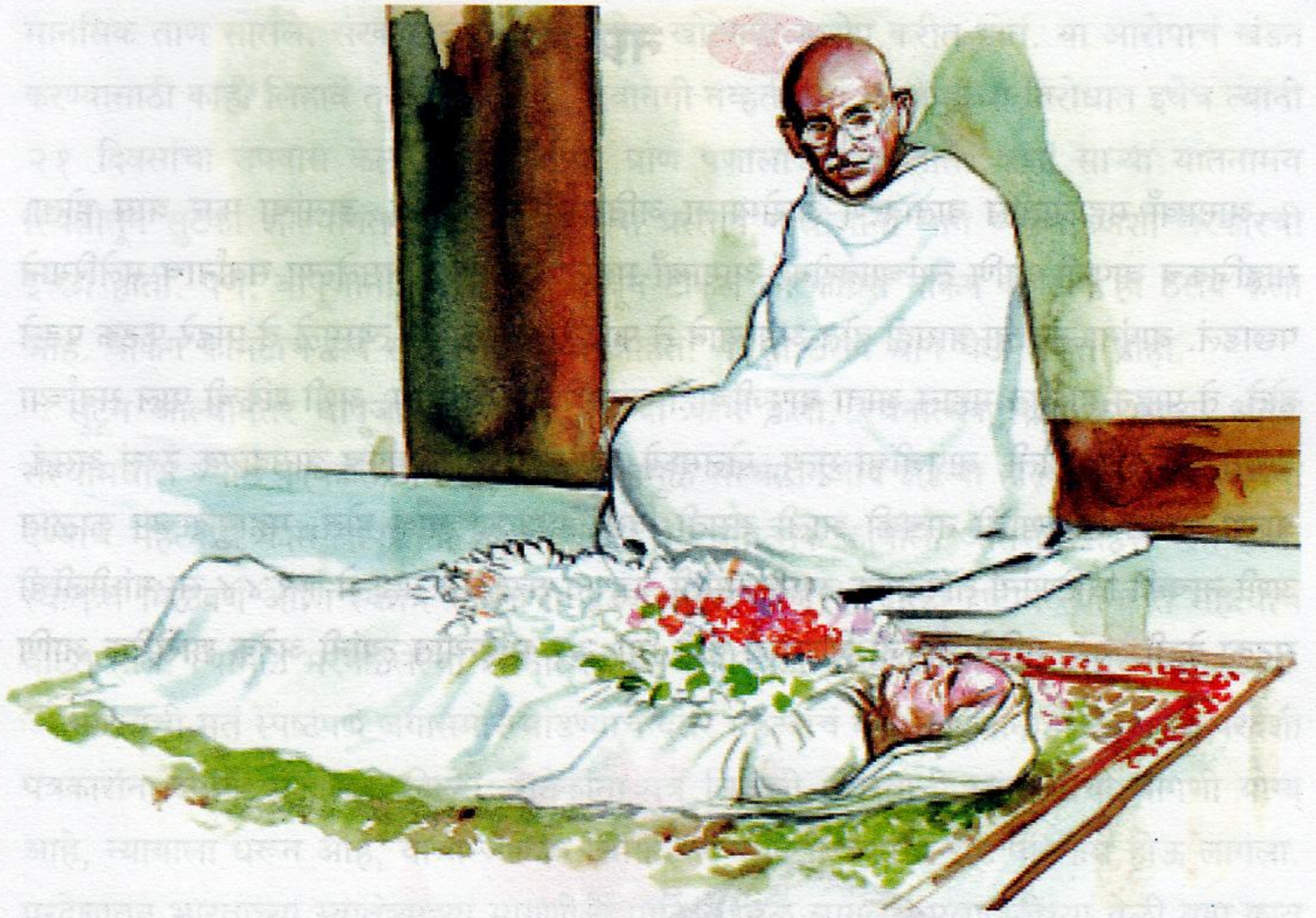
आपल्या प्रिय बापूंचं दर्शन आता कधीच होणार नाही, या विचाराने लोकांवर दुःखाचा डोंगरच कोसळला. रातोरात बापूजींना पुण्याच्या आगाखाँ पॅलेसमध्ये नजरकैद करून ठेवण्यात आलं. त्याचं नावच फक्त महाल होतं. त्याला तुरुंगाचं स्व रूप आलं होतं. कपोंडच्या बाहेर पंधरा फूट उंचीच्या काटेरी तारा लावण्यात आल्या होत्या. चारही बाजूला सशस्त्र सैनिक पहारा देत होते. ना आतल्या बातम्या बाहेर येत होत्या, ना बाहेरची वृत्तपत्रे आत वाचायला मिळत होती. दुसऱ्या दिवशी कस्तुरबांनाही अटक झाली. त्यांनाही आगाखाँ महालात ठेवण्यात आलं.

बाहेर भारतीयांवर अतोनात अत्याचार चालू होते. त्यांचा भयंकर छळ करण्यात येत होता. इकडे आगाखाँ महाल हा जणु भूत महालच वाटत होता. सतत मृत्युची काळी सावली घिरट्या घालत होती. त्याने पंधरा ऑगस्टला पहिला घास घेतला गांधीजींचे सेक्रेटरी महादेवभाई देसाई यांचा. बापूजींचा जणू उजवा हातच निखळला. त्यांचे व कस्तुरबांचे महादेवभाई देसाईंवर मुलासारखे प्रेम होते. हा तरुण पुत्र वृद्ध मातापित्यांना मागे ठेवून निघून गेला होता. कसं सोसावं हे दुःख त्या दोघांनी. सरकारचा क्रूरपणा तर इतका वाढला होता, की महादेव भाईंच्या मृत्युची बातमी त्यांच्या पत्नी आणि एकुलता एक मुलगा नारायण यांना तातडीने कळवण्याचं सौजन्यही सरकारने दाखवलं नाही. अंत्यदर्शनाचा तर प्रश्नच नाही. त्यांच्या पत्नीने स्वातंत्र्याच्या बलिवेदीवर आपल्या पतीच्या प्राणाचं दान दिलं होतं. आगाखाँ पॅलेसमध्येच त्यांच्यावर अंत्यसंस्कार करण्यात आले.

त्यानंतर ही काळी सावली बापूजींचा घास घेणार की काय, अशी चिंता काळीज पोखरू लागली. सरकार भारतीयांवर अतोनात अत्याचार करत होतं. शिवाय बापूजींवर सतत खोटेनाटे आरोप करत होतं. याच्या विरोधात बापूंनी २१ दिवसांचं उपोषण सुरू केलं. त्यांचं वय होतं ७२ वर्षांचं. कसे पार पडतील हे २१ दिवस! सरकारची तर खात्रीच होती की या उपवासातच 'हा म्हातारा गचकणार'. त्यामुळे अंत्यसंस्कारासाठी चंदनाची लाकडंही आगाखाँ पॅलेसमध्ये आणून ठेवली होती. मानसिक सामर्थ्याच्या जोरावर गांधीजींनी ते २१ दिवस पार केले. घिरट्या घालणाऱ्या मृत्यूला त्यांनी आपल्या आत्मबलाने दटावून मागे सारलं. पण, तो दबा धरून बसलेलाच होता.

काही दिवसांपासून कस्तुरबांची प्रकृती ठीक राहत नव्हती. जुलमी ब्रिटिश सरकार अधिकाधिक क्रूरपणे वागत होतं. त्याने तर माणुसकीच सोडली होती. कस्तुरबांच्या उपचारांकडेही त्याने दुर्लक्षच केलं. साऱ्या जगात मान्यता पावलेले गांधीजी एक थोर पुरुष होत, कस्तुरबा त्यांच्याच पत्नी होत्या. पण ब्रिटिश सरकारच्या दृष्टीने त्या एक कैदीच होत्या. त्यांच्या औषधांविषयीही दुर्लक्ष, तर तुरुंगात

असणाऱ्या सामान्य भारतीयांची काय अवस्था असेल? दिवसेंदिवस बांची प्रकृती अधिकच खालावत चालली आणि आगाखाँ नावाच्या भूत महालात दबा धरून बसलेल्या मृत्युने कस्तूरबांचा घास घेतला. जीवनभर साथ देणारी पत्नी बापूजींना एकाकी ठेवून निघून गेली होती. बापूजींवरील आघात सहन करण्याच्या पलिकडचा होता. त्या भूत महालाने प्रथम पुत्रासारख्या महादेवला गिळलं आणि नंतर प्रिय पत्नीला. महादेव भाईंच्या समाधीशेजारीच कस्तूरबांचा अंत्यसंस्कार करण्यात आला. आजही दोघांच्या समाधी तेथे आहेत. बंदीवान असेपर्यंत बापू रोज नियमाने दोन्ही समाधींच्या दर्शनाला जात असत.

9661

२२ नम्र नेता

आगाखाँ महालातील वातावरण आरोग्याला अतिशय घातक होतं. डासांचा फार त्रास होता. साहजिकच बापूजी आणि त्यांच्याबरोबर आगाखाँ महालात बंदिस्त असलेल्या सर्वांनाच मलेरियाने पछाडलं. बापूंना जंताचा त्रासही होत असल्याने ते फार अशक्त झाले. त्यामुळे ते पांढरे फटक पडले होते. ते पाहून हा भूत महाल आता बापूजींचाही घास घेणार की काय, अशी शंकेची पाल सर्वांच्या मनात चुकचुकत होती. बापूजींचा मृत्यू, जेलमध्ये होणं सरकारला खूपच त्रासदायक ठरलं असतं. साऱ्या जगात ब्रिटिशांची नाचक्री झाली असती. दुसरं महायुद्ध चालू होतं. महायुद्धाच्या काळात अशी नाचक्री ब्रिटिशांना तापदायक ठरली असती. म्हणून सरकारने सहा मे १९४४ ला गांधीजींची सुटका केली. २२ महिने बापूजी जेलमध्ये होते. या २२ महिन्यांत त्यांनी अनेक शारीरिक आणि

मानसिक ताण सोसले. सरकार त्यांच्यावर अनेक खोटेनाटे आरोप करीत होतं. या आरोपाचं खंडन करण्यासाठी काही लिहावं तर लेखनाचीही परवानगी नव्हती. या अन्यायाच्या विरोधात इथेच त्यांनी २१ दिवसांचा उपवास केला होता. आपले प्राण पणाला लावले होते. अशा साऱ्या यातनामय स्थितीतून सुटका झाल्यानंतर 'भारत छोडो'चा प्रस्ताव गांधीजींनी मागे घ्यावा, अशी सरकारची इच्छा होती. पण, बापूजींनी सरकारला कळवून टाकलं की काँग्रेस वर्किंग कमेटीने हा ठराव केला आहे. वर्किंग कमेटीचे सर्व सदस्य जेलमध्ये आहेत. मी हा ठराव मागे घेऊ शकत नाही.

सुटून आल्यानंतर बापूजींनी काही महत्त्वाची कामं केली. रचनात्मक कार्य करणाऱ्या अनेक संस्थांमधील ज्येष्ठ कार्यकर्ते जेलमध्ये होते. त्यामुळे संस्था निर्जीव झाल्या होत्या. त्यांना संजीवनी देण्याचं महत्त्वाचं काम बापूजींनी हाती घेतलं. ते रचनात्मक कार्याला अतिशय महत्त्व देत होते. स्वातंत्र्य मिळवणं आणि स्वतंत्र भारताची जडण घडण करणं या दोन्ही दृष्टीने त्यांना ते महत्त्वाचं वाटत होतं. त्यामुळे मरगळलेल्या रचनात्मक संस्थांची घडी बसवण्याच्या कामाला ते लागले.

भारताची मतं स्पष्टपणे जगासमोर मांडण्याचं दुसरं महत्त्वाचं काम बापूजींनी केलं. अनेक परदेशी पत्रकारांना त्यांनी मुलाखती दिल्या, अनेकांना पत्रे लिहिली. भारताची स्वातंत्र्याची मागणी योग्य आहे, न्यायाला धरून आहे, याची जाणीव त्यांना करून दिली. त्याचा इष्ट परिणाम होऊ लागला. परदेशातून भारताच्या स्वातंत्र्याच्या मागणीला पाठिंबा मिळू लागला. मुलाखतीच्या वेळी बापू काय जादू करत कोण जाणे, पण प्रारंभी विरोधी मत नोंदवणारे परदेशी पत्रकारही नंतर गांधीजींचे प्रशंसक होऊन जात. सर्वांशी प्रेमाने, आपलेपणाने वागणं, विरोधकांची मतं शांतपणे ऐकून घेणं ही त्यांची वैशिष्ट्ये अनुभवून आणि त्यांची नम्रता पाहून ते भारावून जात.

भारताची फाळणी होऊ नये, म्हणून जिनांच्या भेटी घेण्याचं तिसरं महत्त्वाचं काम त्यांनी केलं. इथे आपल्याला बापूंच्या असीम नम्रतेचे दर्शन घडतं. हिंदू व मुसलमान दोघांनी प्रेमाने भावाभावाप्रमाणे या देशात एकत्र रहावं, या दृष्टीने त्यांनी प्रारंभापासूनच प्रयत्न केले. या दोघांतील दुजाभाव स्वातंत्र्याच्या मार्गातील फार मोठा अडसर आहे याची त्यांना जाणीव होती. मुस्लिम लीग आणि लीगचे पुढारी जिना यांनी पाकिस्तानची मागणी केल्याने दोन्ही धर्मांच्या लोकांमधील तेढ आणखीनच वाढली. विद्वेषाची आग धुमसू लागली. भारत अखंड रहावा, त्याची हिंदुस्थान आणि पाकिस्तान अशी फाळणी होऊ नये, यासाठी हरत-हेचे प्रयत्न बापूंनी अखेरपर्यंत केले. जिनांचं मन वळवण्यासाठी ते त्यांना भेटले.

खरे तर त्यावेळी बापूजी भारतातील सर्वांत मोठे पुढारी होते. राष्ट्रवादी मुसलमानही त्यांना आपला नेता मानत होते. सारा भारत त्यांना महात्मा म्हणत होता. केवळ भारतातच नव्हे तर साऱ्या जगात त्यांना मान होता. त्यांच मोठपणं साऱ्या जगाने मान्य केलं होतं. पण बापूजी मात्र

स्वतःला भारताचा नम्र सेवकच मानत होते. त्यांच्या स्वभावात अहंकाराला, अभिमानाला स्थानच नव्हतं. नम्रता हा त्यांचा महत्त्वाचा गुण होता. त्यामुळेच मला भारतात मान आहे, जगात स्थान आहे. मी कशाला जिनांच्या दारात जाऊ? हा विचारही त्यांच्या मनाला शिवला नाही.

देशाची फाळणी टळावी म्हणून नऊ सप्टेंबर १९४४ पासूनचे तीन आठवडे अनेकदा बापूजी जिनांच्या बंगल्यावर गेले. जिनांशी चर्चा केली. पत्रव्यवहार झाला. जिनांची मतं समजून घेण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. दोन्ही धर्मांच्या लोकांनी भारतात एकत्र राहण्यात दोघांचाही फायदा आहे, हे हरतऱ्हेने जिनांना पटवून द्यायचा प्रयत्न केला. आपले सारे कौशल्य आणि नम्रता पणाला लावून जिनांचं मन वळवण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. देश अखंड रहावा, जिनांनी पाकिस्तानची मागणी सोडून द्यावी, यासाठी ते जिनांना शेवटी असंही म्हणाले की, स्वातंत्र्यानंतर तुम्हीच पंतप्रधान व्हा. मुसलमानांच्या हातातच सारी सत्ता सोपवू. काँग्रेस हरप्रकारे तुम्हाला सहकार्य करेल. पण दुदैवाने जिनांनी हा पर्यायही मान्य केला नाही. भारताची फाळणी आणि पाकिस्तानची निर्मिती या गोष्टींवर जिना अडून बसले होते. शेवटी बापूंनी पाकिस्तानच्या निर्मितीला मान्यता देण्याची तयारीही दाखवली. दोन्ही देशात काही मुद्द्यांवर सहकार्य असेल असे त्यांनी सुचवले. पण, जिनांनी हा विचारही धुडकावून लावला.

अगोदरच वय, कारावास, उपवास आणि आजारपणं यामुळे बापूंचं शरीर थकलं होत. जिनांबरोबरच्या चर्चेनं त्यांचं मनही थकलं. जिना काही ऐकायला तयार नव्हते. बुद्धी आणि तर्काच्या आधारावर केलेली मांडणी जिनांना पटतच नव्हती. एखाद्या लहान मुलाप्रमाणे ते अडून बसले होते. ते बापूंना म्हणाले की, भारत छोडोचा प्रस्ताव मागे घेण्यात यावा, कारण तो मुस्लिम लीगच्या विरोधी आहे. त्यांची ही मागणी तर्काला न पटणारी होती. बापूजी म्हणाले तुम्ही कायदेपंडित आहात. मुस्लिम लीगच्या विरोधी या ठरावात काय आहे, ते मला सांगा. ठराव केवळ ब्रिटिश शासन आणि काँग्रेस या दोघांशी संबंधित आहे. पाहिजे तर एखाद्या कुशल कायदेपंडिताला विचारा की, या ठरावात मुस्लिम लीगला विरोध आहे का? जिनांचं उत्तर एखाद्या हटवादी लहान मुलासारखंच होतं. जिनांनी लगेच उत्तर दिलं की 'मी कशाला कोणाला विचारायला जाऊ, माझं मत आहे की तो मुस्लिम विरोधीच आहे'.

बापूंची सारी नम्रता जिनांशी वाटाघाटी करताना पणाला लागली होती. पण, शेवटी वाटाघाटी निष्फळ ठरल्या. निष्फळतेचं शल्य घेऊनच बापूजींनी जिनांचा निरोप घेतला. त्यांच्या प्रयत्नांना फळ आलं नव्हतं. पण म्हणून हा नेता निराश झाला नाही, ना त्यानं आपली नम्रता सोडली, ना कामं. त्यांचे प्रवास, भेटीगाठी आणि कामं चालूच होती.

सिमला येथे काँग्रेस व मुस्लिम लीगच्या प्रतिनिधींचं संमेलन घ्यायचं व्हॉइसरायनी ठरवलं होतं.

संमेलनात गांधीजींनी उपस्थित रहावं, अशी व्हॉइसरायची इच्छा होती. बापूजी संमेलनकाळात विचार विनिमयासाठी सिमल्यातच राहिले. पण, संमेलनाच्या कामकाजात भाग घ्यायला त्यांनी नम्रपणे नकार दिला. कारण ते काँग्रेसचे सभासदही नव्हते.

काँग्रेसच्या पुढाऱ्यांसाठी सरकारने सिमल्याला जायला वातानुकूलित डब्याची सोय केली होती. बापूजींनी त्या डब्यातून प्रवास केला नाही. जनतेचा हा नम्र सेवक जनतेच्या तिसऱ्या वर्गाच्या डब्यातच बसला. जूनचा शेवटचा आठवडा होता. उत्तर भारतात उकाडाच होता. बापूंना उकाड्याचा भयंकर त्रास होत होता. त्यांचा त्रास पाहून वातानुकूलित डब्यात जाण्याची विनंती त्यांना करण्यात आली, त्यांनी नम्रपणे नकार दिला. तिसऱ्या वर्गाच्या डब्यातूनच प्रवास केला. उकाड्याचा सर्व त्रास सोसला, असा हा नम्र नेता अखेरपर्यंत जनतेचा सेवक बनूनच कार्य करत राहिला.

स्वातंत्र्य जवळ आलं होतं. त्याविषयीच्या वाटाघाटी चालू होत्या. विचारविनिमयासाठी बापूजींनी दिल्लीलाच रहावं, अशी व्हॉइसरायसह सर्व काँग्रेसच्या पुढाऱ्यांची इच्छा होती. त्यांच्या इच्छेला मान देऊन बापूजी दिल्लीतच रहात.

दिल्लीच्या हरिजन वस्तीत त्यांचा मुकाम होता. तिथल्या एका झोपडीवजा घरात ते रहात होते. घराला ना सफेदी होती ना घरात फर्निचर. खादीची पांढरी चादर घातलेल्या पातळ गादीवर ते बसत. त्यांना भेटायला आलेल्यांशी बोलत. दिवस अत्यंत धामधुमीचे होते. विचारविनिमयासाठी मोठमोठे पुढारी त्यांना भेटायला हरिजन वस्तीत येत. सभा, मुलाखती, पत्रव्यवहार चालू होता. ते अनेकदा पहाटे दीड-दोन वाजताच उठत. त्यांचं पत्रलेखन किंवा लेख लिहिणं सुरू होई. त्यांच्यावर कामाचा प्रचंड ताण होता. त्याही परिस्थितीत देश घडवण्यासाठी सुरू केलेल्या रचनात्मक कार्याकडे त्यांनी दुर्लक्ष होऊ दिलं नाही. हरिजन वस्तीतही वस्तीच्या स्वच्छतेच्या कामाकडे त्यांनी लक्ष दिलं. तेथील रहिवाशांच्या शिक्षणाची सोय केली. त्यांचं दारिद्र्य दूर व्हावं म्हणून सूत कताईचे वर्ग तेथे सुरू केले.

भारताचं स्वातंत्र्य जवळ आलं होतं हे खरं पण त्यामध्ये एक फार मोठी अडचण होती. मुस्लिम लीगच्या लोकांना वेगळा पाकिस्तान हवा होता. त्यासाठी वेगवेगळ्या मार्गाने त्यांचे प्रयत्न चालू होते. आता तर त्यांनी दंगेधोपे आणि हिंसेच्या मार्गाने प्रयत्न करायचं ठरवलं होतं. जीना हे मुस्लिम लीगचे पुढारी होते. सोळा ऑगस्ट १९४६ हा दिवस पाकिस्तान मिळवण्यासाठी प्रत्यक्ष कृती करायचा दिवस म्हणून जिनांनी घोषित केला. चौदा ऑगस्ट पासूनच घोषणेचे परिणाम दिसू लागले. मध्यरात्रीपासून सलग तीन दिवस कोलकाता शहर हिंदूंच्या रक्ताने न्हाऊन निघत होतं.

नोआखाली हा बंगालचा छोटासा जिल्हा. तिथल्या हिंसेनं तर टोक गाढलं होतं. रक्ताचे पाट वहात होते. मंदीरांची मोडतोड करणं, घरांना आगी लावणं, बळजबरीने धर्मांतर करणं, स्त्रियांची अब्रू लुटणं या प्रकारांनी जिल्ह्यात थैमान घातलं होतं. जीव मुठीत घेऊन लोक गाव सोडून पळून जात होते. गावेच्या गावे उध्वस्त झाली होती.

नोआखाली हा जिल्हा शहरी वस्तीपासून खूप दूर. ना रस्ते, ना दळणवळणाची साधने ना वृत्तपत्रे. जवळ जवळ पंधरा दिवस इथल्या भयंकर अत्याचाराची बातमीच बाहेर पोहोचली नाही. हळू-हळू कोलकात्यापर्यंत बातम्या पोहचू लागल्या. नंतर त्या दिल्लीला हरिजन वस्तीत बापूजींपर्यंत पोहोचल्या. अहिंसेचा पुजारी व्याकूळ झाला. आधीच कामाचा ताण त्यात हा दुःखाचा डोंगर.

दुःखाने त्यांच्या हृदयाच्या ठिकऱ्या ठिकऱ्या झाल्या. त्याच ठिकऱ्यांमधून करुणेच्या सहस्र धारा प्रवाहित झाल्या. महात्म्याने नोआखालीला जाण्याचा निर्णय घेतला. निर्णय ऐकून सर्वांच्याच हृदयाचा थरकाप उडाला. धार्मिक द्वेषाच्या आगीत उडी घेण्याचा परिणाम किती भयानक असू शकेल या कल्पनेने सर्वांची मनं काळवंडली. बापूजींनी जाऊ नये असा सल्ला अनेकांनी दिला. पण महात्मा आपल्या निर्णयावर ठाम होता.

दंगलीमुळे भयभीत झालेल्यांचे अश्रू पुसायला, त्यांना धीर द्यायला, त्यांना निर्भय करायला आणि धर्माच्या नावे हृदयातील द्वेष कमी करून तेथे प्रेम निर्माण करायला त्यांची पावलं नोआखालीच्या दिशेने वळली होती. नोआखाली हा निसर्ग सौंदर्याने नटलेला प्रदेश. गंगा अनेक छोट्या प्रवाहांचं रूप घेऊन या प्रदेशातून वाहते आणि सागराला मिळते. केवळ पाऊलवाटा आणि पाण्याच्या प्रवाहातून दळणवळण चालतं.

बापूजी सहा नोव्हेंबर १९४६ ते दोन मार्च १९४७ असे जवळजवळ ४ महिने नोआखालीत

फिरले. अनेक तऱ्हेच्या यातना सोसल्या. ते म्हणत, 'इथे माझ्या अहिंसेची, प्रेमाची, धार्मिक ऐक्याची शिकवण देत मी इथे फिरणार आहे'. सेवाग्रामला पत्रातून त्यांनी हे विचार कळवले होते. त्यांनी असंही लिहिलं होतं, की कदाचित मी कधीच सेवाग्रामला परतणार नाही. इथे माझ्या सत्याग्रहाची, अहिंसेची साधना चालू आहे. या साधनेसाठी माझे प्राणही मी देईन. हे वाचून आश्रमातील लोकांच्या मनाची काय अवस्था झाली असेल याची कल्पना आपण करू शकतो. बापूंच्या दृष्टीने अहिंसामंदिरापर्यंत पोहचण्याची ही तीर्थयात्रा होती, साधना होती. तपश्चर्या होती. तीर्थयात्रेला निघालेला साधक अनवाणी तीर्थयात्रा करतो. म्हणून नोआखालीत ते अनवाणीच फिरले. चपला न वापरण्यामागे त्यांचा आणखी एक दृष्टिकोन होता. ते म्हणत इथल्या भूमीवर माझ्या बांधवांचं रक्त सांडलं आहे. त्या रक्ताचा मान राखण्यासाठी मला अनवाणीच फिरलं पाहिजे.

धर्मवेडाने पछाडलेल्यांना त्यांचं नोआखालीत येणं अजिबात आवडलं नव्हतं. रस्त्यावर काचा पसरून, घाण टाकून ते बापूजींचं अनवाणी फिरणं अधिकच अवघड करीत. बापूजी रोज पहाटे चार वाजता उठत. तीन-चार किलोमीटरचा पायी प्रवास करून एखाद्या खेड्यात पोहचत. तिथे एखाद्या मुस्लिमबांधवाच्या घरीच मुक्काम करीत. मुक्कामासाठी घर न मिळाल्यास एखाद्या झाडाखाली त्यांचा मुक्काम असे. तीन चार दिवस ते एका गावात मुक्काम करीत. लोकांना धीर देत. निर्भयतेने घरी परत या. प्रेमाने अन्य धर्मियांची मने जिंका, असं सांगत. प्रेम, धार्मिक सलोखा आणि अहिंसेची शिकवण

देत. सायंकाळी सामूहिक प्रार्थना होई. त्यानंतर बापूंचं भाषण होई. प्रार्थना सभेला प्रारंभी काही मुस्लिमही येत. पण मुल्ला मौलवींनी प्रार्थनेला जायला बंदी घातल्याने त्यांच येणं बंद झालं. भाषणात दोन्ही धर्माबद्दल ते अतिशय आदराने बोलत. दोन्ही धर्म प्रेमाचीच शिकवण देतात, इतर धर्मियांचा द्वेष करा असं कोणताच धर्म सांगत नाही, अल्ला कृपाळू आहे, दयाळू आहे. तुम्ही मात्र त्याचं नाव घेऊन निर्दय झाला आहात, असं ते म्हणत. त्यांचे विचार ऐकून अनेकांची मतं बदलली. प्रारंभी त्यांचा रागराग करणारेही नंतर प्रार्थनेला येऊ लागले.

नोआखालीत येऊन पंधरा दिवस झाले होते. पुढचा सारा प्रवास एकट्याने करायचा निर्णय त्यांनी घेतला. बरोबरचे कार्यकर्ते वेगवेगळ्या भागात शांततेचे प्रयत्न करू लागले. आता बापूंच्या बरोबर त्यांचा एक टायपिस्ट, त्यांच्या भाषणाचे बंगालीत भाषांतर करणारे एक प्राध्यापक आणि त्यांची नात मनु एवढेच लोक होते.

ब्लडप्रेसरचा त्रास आटोक्यात रहावा म्हणून बापूजी नियमित मालिश करवून घेत. आणि टबमध्ये स्नान करीत. आता मालिश करायला कोणी कार्यकर्ता बरोबर नव्हता. ना धड बाथरूम, ना टब ना पुरेसे पाणी. स्वतःच्याच हाताने ते अंगाला तेल लावत आणि एका बादलीत स्नान उरकत. त्यांचा नेहमीचा आहारही ते घेऊ शकत नव्हते. मिळतील त्या भाज्या उकडून आणि मिळतील ती फळे खाऊन ते राहत होते. कठोर तपश्चर्या त्यांनी आरंभली होती. तेथील लोकांवर त्यांच्या कठोर तपश्चर्येचा परिणाम होऊ लागला. त्यांचं साधं राहणं, सर्वांशी प्रेमानं वागणं-बोलणं ते पहात होते. मनोमन आपल्या चुका त्यांना कळत होत्या. हळू हळू हिंसा, जाळपोळ, लूटमार, भोसकाभोसकी कमी होऊ लागली. प्रदेश थोडा शांत झाला. दोन्ही धर्मातील तणावपूर्ण संबंध पुन्हा मैत्रीपूर्ण होऊ लागले. पण अजून पूर्ण शांतता प्रस्थापित झाली नव्हती. कधीतरी कुठेतरी दंगल होईच. नोआखाली पूर्ण शांत होईपर्यंत नोआखालीतच तपश्चर्या करायची त्यांची इच्छा होती. पण त्यांना नोआखाली सोडावं लागलं. बिहारमधील घटनांमुळे तेथून त्यांनी बिहारकडे धाव घेतली. बंगालमधील अत्याचारांमुळे बिहारमधील हिंदूंच्या मनात बदला घेण्याची भावना उफाळून आली. बिहारमध्ये दंगे उसळले. त्यामानाने नोआखालीत शांतता होती. परत यायचं आश्वासन देऊन ते बिहारची आग विझवायला तिथे पोहचले. नोआखालीत सत्य अहिंसेच्या मंदिरापर्यंत पोहोचण्यासाठी कठोर तपश्चर्या बापूजींनी आरंभली होती. ती जीवनाच्या अंतापर्यंत चालूच राहिली. तपश्चर्येचं स्थान बदलत गेलं. कधी बिहार तर कधी दिल्ली.

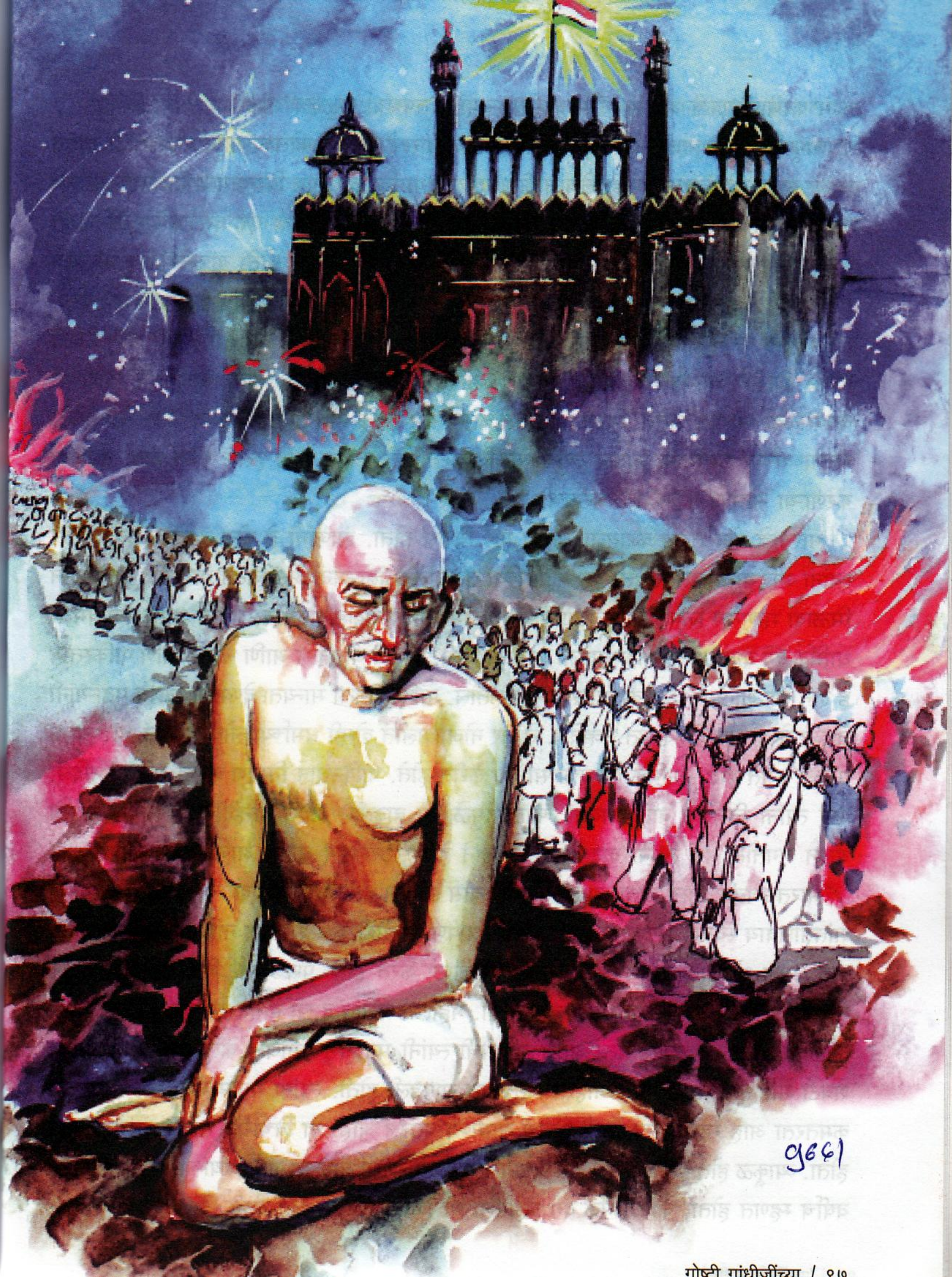

नोआखालीच्या लोकांना परत येण्याचं आश्वासन देऊन बापूजी बिहारला गेले. तिथे जवळ जवळ महिनाभर राहून त्यांनी शांततेचे प्रयत्न केले आणि तिथून दिल्लीला गेले. पाकिस्तानचा निर्णय झाला होता. भारताचे दोन तुकडे करून इंग्रज आपल्याला स्वातंत्र्य देणार होते. पाकिस्तान आणि भारत ही दोन स्वतंत्र राष्ट्रे निर्माण होणार होती. पंजाब आणि बंगाल या दोन प्रांतांचे पूर्व आणि पश्चिम असे दोन भाग होणार होते. एक भाग भारतात आणि दुसरा पाकिस्तानात. पिढ्यानपिढ्या एकमेकांच्या शेजारी प्रेमाने राहणारे हिंदू आणि मुसलमान एकमेकांच्या जिवावर उठले होते. जो भाग पाकिस्तानात जाणार होता तिथून शरणार्थ्यांचे लोंढे भारतात येत होते. दोन्ही धर्मांचे लोक माणुसकी सोडून वागत होते. नोआखालीला सुरू झालेली त्यांची तपश्चर्या दिल्लीतही सुरुच होती. जिवावर उदार होऊन ते शांतता स्थापन करण्यासाठी झटत होते. धार्मिक दंगे शांत करायला, धार्मिक द्वेषाचा भडकलेला वणवा विझवायला ते दिल्लीहून काश्मीरला आणि तिथून पंजाबमध्ये गेले.

पंधरा ऑगस्ट १९४७ ला आपण स्वतंत्र होणार होतो. दिल्ली आणि सारा भारतच आनंदोत्सव साजरा करायची तयारी करत होता. बापूंना उत्सवात अजिबात रस नव्हता. धार्मिक दंगे आणि जिकडे तिकडे माजलेली हिंसा पाहून हा अहिंसेचा साधक व्याकुळ होता, दुःखी होता. नोआखाली हाक मारतच होतं. स्वातंत्र्याला फक्त आठवडा होता. पण बापूजी दिल्लीच्या स्वातंत्र्योत्सवात सहभागी होण्यासाठी दिल्लीला आलेच नाहीत. ते पंजाबहून सरळ पाटण्यासाठी रवाना झाले. तिथे एक दिवस थांबून नऊ ऑगस्टला नोआखालीला जाण्यासाठी कोलकात्याला पोहोचले. पण ते नोआखालीला जाऊच शकले नाहीत. जातीय, धार्मिक विद्वेष आणि बदल्याच्या आगीत कोलकाता जळत होतं. ती आग विझवायला ते तेथेच थांबले. भेटीगाठी आणि प्रार्थनेनंतरच्या भाषणातून लोकांना शांततेचा, मैत्रीचा संदेश देत राहिले. पंधरा ऑगस्टच्या पहिल्या स्वातंत्र्यदिनी ते कोलकात्यालाच होते. त्या दिवशी शहर शांत होतं. हिंदु-मुसलमानांनी एकत्र मिरवणुका काढल्या. एकत्र उत्सव साजरा केला. ऐक्याचं चांगलं प्रदर्शन झालं. पण हे ऐक्य, ही शांतता फसवी ठरली. दोन दिवसांनी पुन्हा दंगे उसळले. महात्म्याने आपले प्राण पणाला लावले. लोक काही ऐकण्याच्या मनःस्थितीत नव्हते. द्वेषभावनेने वेडे झाले होते. कदाचित आपल्या उपवासाने लोकांचं शहाणपण जागं होईल, असं त्यांना वाटलं आणि कोलकाता शांत होईपर्यंत त्यांनी उपवास करायचं ठरवलं. महात्म्याच्या उपवासाचा परिणाम झाला. लोकांची डोकी शांत झाली. शहर शांत झालं. तिकडे पंजाबमध्ये दंगे थोपवायला सैन्य तैनात केलं होतं. पण दंगे चालूच होते. बंगाल मात्र शांत झाला. इथे शांततेसाठी

१९६१

काम करणारा एकच अहिंसक सैनिक होता. त्याची तपश्चर्या फळाला आली!

बापूजींचे डोळे आता पंजाबकडे लागले होते. सात सप्टेंबरला ते कोलकत्याहून पंजाबसाठी रवाना झाले. पण... ते पंजाबात पोहचलेच नाहीत. जळणाऱ्या दिल्लीची आग विझवायला दिल्लीतच अडकून पडले. दिल्लीची स्थिती खूपच भयंकर होती. हिंदू-मुस्लिम आणि शिख एक दुसऱ्याचे मुडदे पाडत होते. रस्त्यावर प्रेते पडलेली असायची. अनेक लोक बापूजींवर नाराज होते. बापूजींमुळेच भारताचे तुकडे झाले. आम्हाला आमचं घरदार सोडून पळून यावं लागलं, असंही बऱ्याच जणांना वाटत होतं. त्यांचा राग बापूजींना माहित होता. पण रागाची पर्वा न करता आपली तपश्चर्या त्यांनी चालू ठेवली होती. दिल्लीत धार्मिक सद्भावना निर्माण व्हावी, शांतता स्थापित व्हावी म्हणून ते दिल्लीच्या वेगवेगळ्या भागात सतत फिरत होते. लोकांना समजावत होते. वय विसरून कष्ट घेत होते. शरणार्थ्यांच्या कॅम्पमध्ये जाऊन त्यांचं सांत्वन करत होते. त्यांचं दुःख हलकं करत होते. तपश्चर्या करणाऱ्या साधकाला विश्रांती नसतेच.

भारताचे दोन तुकडे करायला त्यांचा पूर्ण विरोध होता. इंग्रजांनी हे दोन तुकडे करावे, हे तर त्यांना अजिबात पटत नव्हतं. पण काँग्रेसच्या तत्कालिन पुढाऱ्यांना असं वाटत होतं की, पाकिस्तान मिळावा म्हणूनच जिनांच्या आदेशाप्रमाणे मुस्लिम लीग हिंसेकडे वळलीय. बंगाल आणि पंजाबमध्ये धार्मिक दंगे वाढताहेत. पाकिस्तानला मान्यता दिली, की दंगे थांबतील आणि भारत आणि पाकिस्तान हे दोन देश शांतपणे एकमेकांच्या शेजारी राहतील. पाकिस्तानला मान्यता देण्याचा निर्णय पुढाऱ्यांनी घेतला तेव्हा बापूजी दिल्लीत नव्हतेच. ते तर नोआखालीत दोन्ही धर्माच्या लोकांची मनं जोडण्याचा प्रयत्न करीत होते. धार्मिक ऐक्याची साधना करीत होते. पाकिस्तान निर्माण करून शांतता नांदेल, असं त्यांना बिलकूल वाटत नव्हतं. फाळणीमुळे दंगे वाढतील आणि दोन्ही देश कायमचं शत्रुत्व घेऊन जगतील असं त्यांना वाटत होतं. दुदैवाने हे खरं ठरल्याचं आपण आज पाहतो आहोत...

भारत स्वतंत्र झाला होता, आता बापूंना ध्यास लागला होता धार्मिक ऐक्याचा, शांततेचा. कारण शांततेशिवाय स्वातंत्र्य टिकणार नाही, आणि आपण प्रगतीही करू शकणार नाही असं त्यांना वाटत होतं. प्राण धोक्यात घालून ते प्रयत्नांची पराकाष्ठा करत होते. पण व्यर्थ! दिल्ली जळतच होती. पंजाबातून रक्तपाताच्या बातम्या येतच होत्या. महात्मा अत्यंत दुःखी होता. व्याकुळ होऊन देवाला आळवत होता. जीवनभर सत्य आणि अहिंसेची त्यांनी मनापासून साधना केली होती. जीवनाच्या शेवटी मात्र त्यांची प्राणप्रिय अहिंसाच संकटात सापडली होती. त्यांना वाटायचं माझ्या साधनेतच कमतरता आहे म्हणून सगळीकडे हिंसेचं साम्राज्य पसरलं आहे. या विचाराने साधक अस्वस्थ होत होता. व्याकुळ होत होता. १२५ वर्ष जगायची इच्छा धरणारा महात्मा आता वयाच्या अठ्याहत्तराव्या वर्षीच म्हणत होता, की धार्मिक दंगे पहायला मी जिवंत राहू इच्छित नाही.

सततचे प्रयत्न करूनही दिल्ली शांत होत नव्हती. त्यातल्या त्यात नोआखाली आणि बिहार शांत होता. तिथे धार्मिक सलोखा नांदत होता. तशा बातम्या आल्या की व्याकुळ बापूजींना थोडं समाधान मिळे. पण दिल्लीच्या दंगली जणू महात्म्याला हार मानायला लावत होत्या. पण, प्राणपणाने साधना करणारे बापू हार मानून स्वस्थ बसणारे नव्हते. प्रयत्न अपुरे पडत होते, हे तर नक्कीच. पण, काय करावं सुचत नव्हतं. मी काय केलं की दंगे शांत होतील, हा प्रश्न देवाला विचारत होते आणि परमेश्वर प्रसन्न झाला. उपवास करून आपल्या प्राणांचं मोल दे, असं परमेश्वरानं उत्तर दिलं...

सततचे प्रयत्न करूनही दिल्ली शांत होत नव्हती. त्यातल्या त्यात नोआखाली आणि बिहार शांत होता. तिथे धार्मिक सलोखा नांदत होता. तशा बातम्या आल्या की व्याकुळ बापूजींना थोडं समाधान मिळे. पण दिल्लीच्या दंगली जणू महात्म्याला हार मानायला लावत होत्या. पण, प्राणपणाने साधना करणारे बापू हार मानून स्वस्थ बसणारे नव्हते. प्रयत्न अपुरे पडत होते, हे तर नक्कीच. पण, काय करावं सुचत नव्हतं. मी काय केलं की दंगे शांत होतील, हा प्रश्न देवाला विचारत होते आणि परमेश्वर प्रसन्न झाला. उपवास करून आपल्या प्राणांचं मोल दे, असं परमेश्वरानं उत्तर दिलं...

हिंदू-मुस्लिम आणि शिखांच्या दंगलीमुळे दिल्ली अशांत होती. शरणार्थ्यांच्या प्रश्नाने कठिण समस्या निर्माण झाली होती. बापूजी आणि त्यांचे कार्यकर्ते रात्रंदिवस शांततेच्या कामात गुंतले होते. सरकार आपल्या पद्धतीनं प्रयत्न करीत होतं. पण, धार्मिक आग आटोक्यात येत नव्हती. बापूजी चिंतेत होते. त्यांच्या चेहऱ्यावरील नेहमीच हास्य अलिकडे क्वचितच दिसायचं. हिंसा का आटोक्यात येत नाही, या विचाराने ते सतत दुःखी असायचे. माझीच साधना कमी पडतेय, या विचाराने दंग्याचा दोष स्वतःकडेच घ्यायचे. नेमकं काय केलं की लोक शांत होतील? परस्परांबद्दलची प्रेमभावना वाढेल? अशा प्रश्नांचा रात्रंदिवस विचार करायचे. अस्वस्थ असायचे. मार्ग सापडत नव्हता. परमेश्वरच मार्ग दाखवेल या विचाराने त्यांनी स्वतःला परमेश्वराच्या हाती सोपवलं. परमेश्वराने उपवासाचा मार्ग दाखवला.

धार्मिक सलोख्यासाठी दंगे थांबावेत म्हणून त्यांनी अखेर तेरा जानेवारी १९४८ ला उपवास सुरू केला. तीन महिन्यांपूर्वीच बापूंनी वयाची ७८ वर्षे पार केली होती. नोआखालीच्या मुकामापासून विश्रांती नव्हतीच. बंगालपासून पंजाबपर्यंतची आग विझवायला त्यांची सतत धावाधाव चालू होती. शरीर थकलं होतं मन दुःखी होतं या परिस्थितीत उपवास कसा सोसेल त्यांना! उपवासाचा निर्णय ऐकून बरोबरचे कार्यकर्ते भीतीने व्याकुळ झाले. पुढाऱ्यांना चिंतेने ग्रासलं. सामान्य नागरिकांच्या काळजाचा ठोका चुकला.

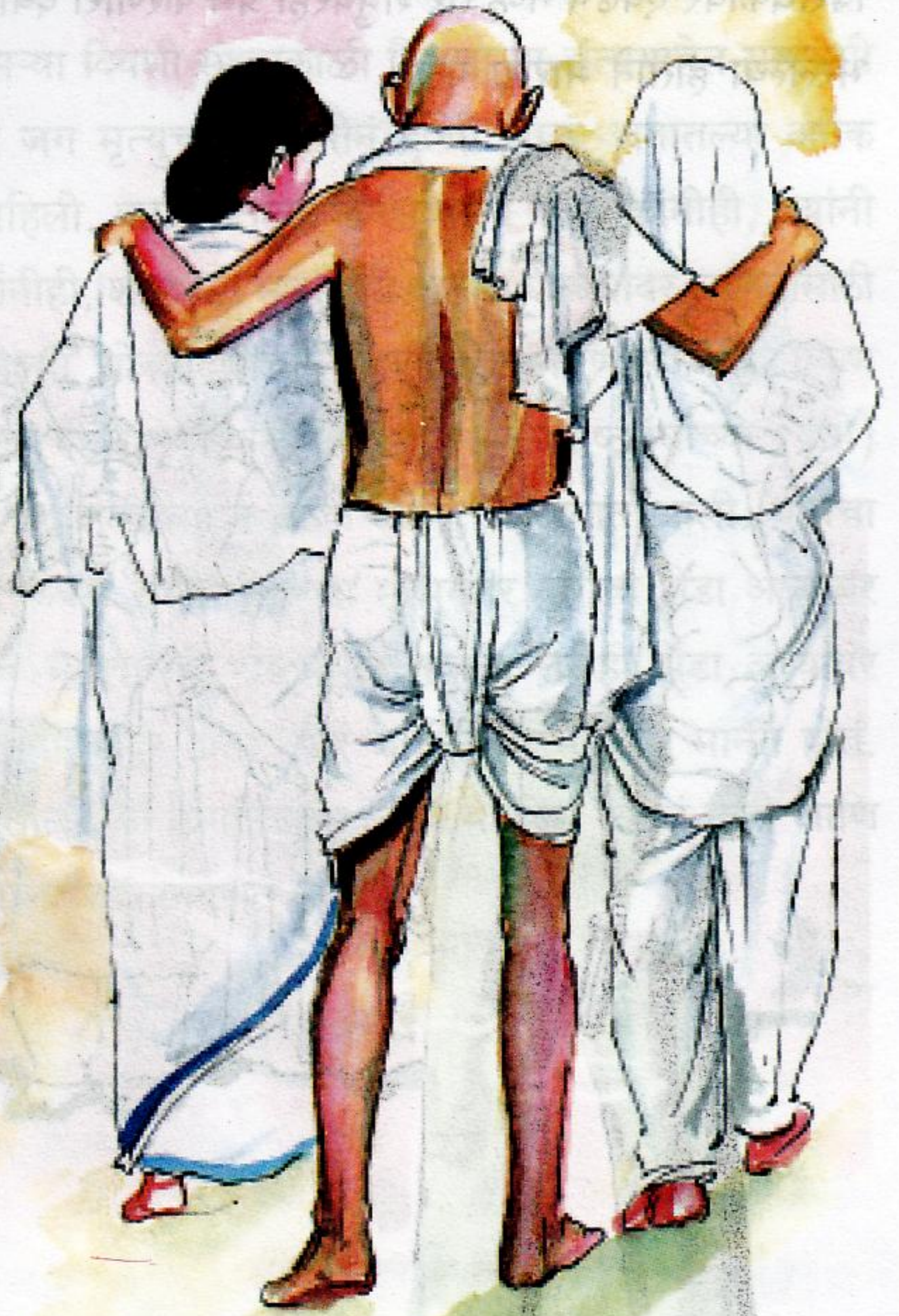
उपवासाचा एकेक दिवस उलटायला लागला. त्यांची कृश काया क्षीण होऊ लागली. तिसऱ्या दिवशी त्यांची प्रकृती खूपच ढासळली. डॉक्टरही अत्यंत चिंतेत होते. दिल्लीचे लाखभर लोक महात्म्याचं दर्शन घेऊन मूकपणे अश्रू गाळून गेले. फक्त भारतातच नव्हे तर जगातही चिंतेचं सावट पसरलं. अशक्तपणा वाढतच गेला. संध्याकाळी प्रार्थनासभेपर्यंतही ते जाऊ शकले नाहीत. धार्मिक दंगे थांबल्याशिवाय बापूंचा उपवास सुटणार नव्हता. सर्व धर्मांचे प्रमुख लोक धावाधाव करू लागले. त्यांच्या बैठका होऊ लागल्या. त्यांनी बापूजींना धार्मिक सलोख्याचं आश्वासन दिलं. पण बापूंना त्यांच्याकडून काही निश्चित गोष्टींचं लेखी आश्वासन हवं होतं. त्यावर सर्व धर्मांच्या प्रमुखांच्या सह्या हव्या होत्या. उपवासाचे पाच दिवस पूर्ण झाले होते. सहाव्या दिवशीही उपवास सुरूच होता. तासागणिक चिंता वाढत होती. साऱ्या दिल्लीकरांची मने काय होईल, या भीतीने थरथरत होती. दर्शनार्थींची रीघ लागली होती. बापूंबरोबरच जवाहरलालजींसह अनेक सामान्य नागरिकांनी उपवास सुरू केले होते. सहाव्या दिवशी तर इतरही अनेकांनी अन्न घेतलं नाही. दिल्लीच्या कुठल्याही

हॉटेलमध्ये किंवा धाव्यावर त्या दिवशी अन्न शिजलं नाही. अखेर सहाव्या दिवशी सर्व धर्मांच्या प्रमुखांच्या सहाय्यांचं बापूंना हवं तसं लेखी आश्वासन मिळालं. बापूंच्या खोल गेलेल्या डोळ्यातून भावनातिरेकाने अश्रू ओघळू लागले. सहाव्या दिवशी अठरा जानेवारीला दुपारनंतर उपवास सुटला. केवळ भारतानेच नव्हे तर जगाने समाधानाचा श्वास घेतला. बापूंना जीवनाचं दान मिळालं. हे दान खूप तोकडं आहे, याची कोणालाच तेव्हा कल्पना नव्हती, कारण हे दान होतं केवळ बारा दिवसांचं.

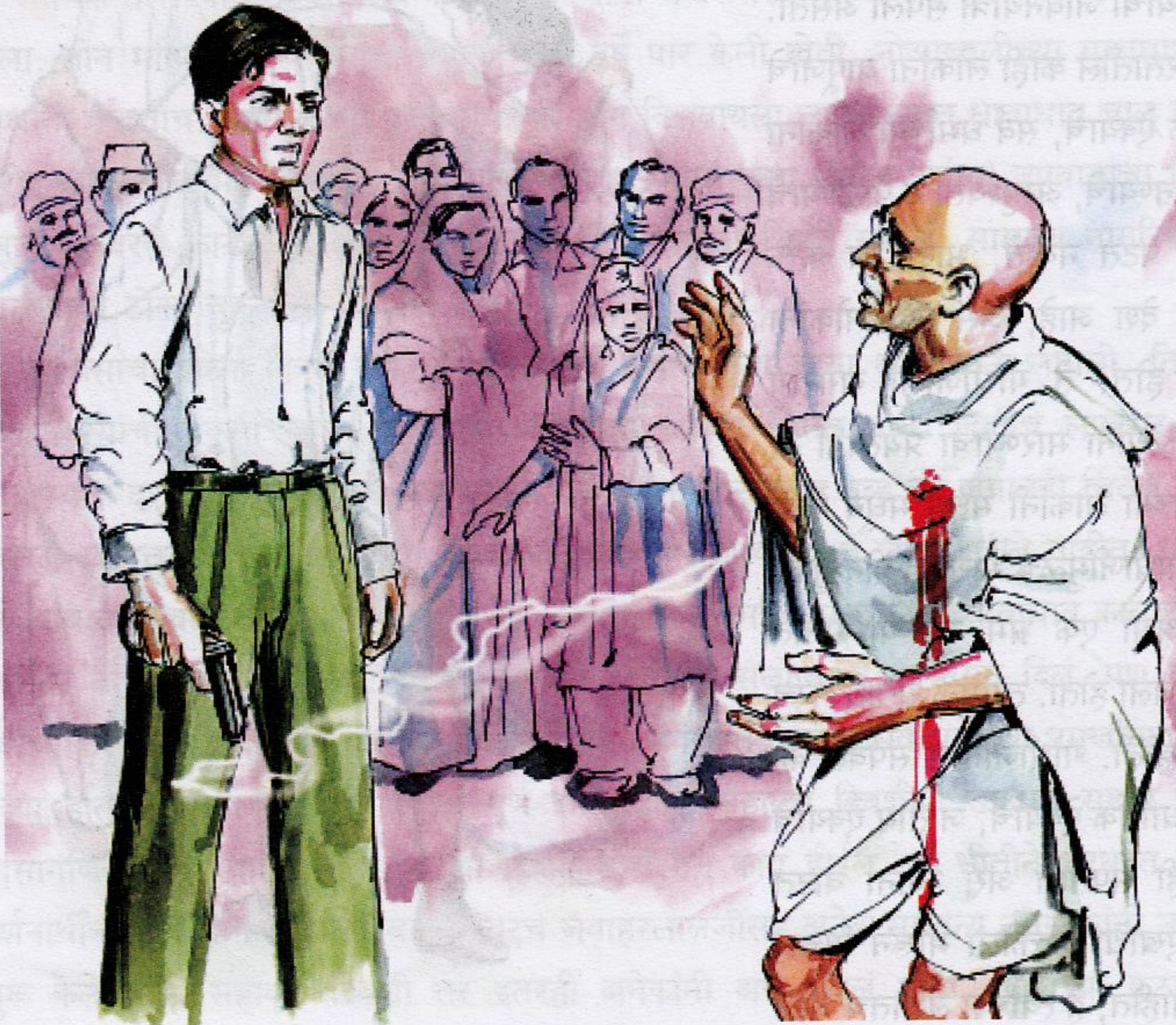
उपवास सुटल्यानंतरही अशक्तपणा खूपच होता. दोन दिवस प्रार्थनासभेपर्यंत ते पायी जाऊ शकले नाहीत. त्यांना खुर्चीवरून नेण्यात आलं. सायंकालीन प्रार्थना आणि त्यानंतरची भाषणं नियमित सुरू झाली. आणि २० तारखेला प्रार्थनासभा बॉम्ब स्फोटाने हादरली. लोकांचा गोंधळ उडाला. सभेत गडबड सुरू झाली. बापू शांत होते लोकांना शांत करून त्यांनी आपलं भाषण चालू ठेवलं. खरं तर तो बॉम्ब त्यांना मारण्यासाठीच फेकण्यात आला होता. तो बापूंपासून थोडा दूर फुटला. नाही तर त्याच दिवशी महात्म्याची जीवनयात्रा संपली असती.

भारतातील काही लोकांना बापूजींचे धार्मिक ऐक्याचे, सर्व धर्मांच्या लोकांना बंधु मानण्याचे, अस्पृश्यता न पाळण्याचे विचार पटत नव्हते. भारत हा फक्त हिंदुंचा देश आहे, असं त्या लोकांना वाटत होतं. ते गांधीजींचा रागराग करीत. त्यांना मारण्याचा प्रयत्नही या विचारांच्या लोकांनी मधून मधून केला आहे. गांधीजींमुळेच भारताचे दोन तुकडे झाले असा एक भ्रम त्यांच्या मनात पक्का रुजला होता. त्यामुळे रागात भरच पडली होती. गांधीजींनाच संपवलं की त्यांचे धार्मिक ऐक्याचे, जातीय ऐक्याचे विचारही संपतील असं त्यांना वाटत होतं. एखाद्या व्यक्तीला मारून विचार संपत नाहीत, हे त्यांच्या लक्षातच आलं

नाही. गांधीजींना मारण्याचा प्रयत्न त्यांनी मधून मधून केला होता. पण तो यशस्वी झाला नव्हता. पण... ३० जानेवारीला गांधीजींना मारण्याचा त्यांचा दुष्ट हेतू साध्य झाला. नथूराम गोडसे नावाच्या माणसाने हे नीच कृत्य केलं. वेळ साधली सायंकालीन प्रार्थनेची. बापूजी सायंकालीन प्रार्थनेला निघाले होते. उशीर झाल्याने थोडे लगबगीने चालले होते. इतक्यात प्रार्थनेसाठी जमलेल्या गर्दीला कोपराने हटवत एक माणूस त्यांच्या समोर आला. बापूजींना प्रणाम करायला तो पुढे आलाय असं बरोबरच्या लोकांना वाटलं. त्याने नमस्कार केलाही. पण, त्या नमस्काराच्या मागे त्याचा दुष्ट हेतू दडला होता. नमस्कारासाठी जोडलेल्या हातामध्ये त्यानं पिस्तूल दडवलं होतं. त्या पिस्तुलातून त्यानं गांधीजींच्या छातीवर लागोपाठ तीन गोळ्या झाडल्या. त्यांचं पांढरं शुभ्र खादीचं उपरणं रक्तानं माखलं. बापूंच्या तोंडून 'हे राम' हे शब्द उमटले आणि ते खाली कोसळले. मारेकऱ्यानं डाव साधला. अहिंसेचा पुजारी पिस्तुलाच्या गोळ्यांनी मारला गेला. जन्मभर सर्वांवर प्रेम करणारा, विरोधकांवर एवढंच नव्हे तर शत्रुवरही प्रेम करणारा दयाळू महात्मा दयाहीन, द्वेष आणि तिरस्काराने भरलेल्या हाताने मारला गेला.

मृतदेह खोलीत आणण्यात आला. खोली हुंदक्यांच्या आवाजाने भरून गेली. अनेक पुढारी आणि परदेशी अधिकारी लगेचच दर्शनासाठी येऊन पोहोचले. सगळ्यांनाच अश्रू अनावर झाले. जवाहरलालजी तर त्यांच्या छातीवर डोकं ठेवून स्फुंदून स्फुंदून रडू लागले. पण त्यांना लगेचच कर्तव्याचं भान आलं. ते स्वतंत्र भारताचे पंतप्रधान होते. देशवासियांपर्यंत ही दुःखद वार्ता पोहचवायला हवी, याची त्यांना जाणीव झाली. दुःख आवरून ते सरळ रेडिओ स्टेशनवर गेले आणि भरलेल्या कंठाने त्यांनी आकाशवाणीवरून निवेदन केलं. ते म्हणाले, “एक प्रकाश आज अस्तंगत झाला आहे, काही वेळापूर्वीच आपल्या प्रिय बापूंची हत्या झाली आहे. मी म्हणालो की, प्रकाश अस्तंगत झाला आहे, पण मी चुकलो तो प्रकाश यानंतरही आपल्याला प्रकाश देत राहणार आहे. तो कधीच अस्तंगत होऊ शकत नाही.”

वाऱ्यासारखी साऱ्या दिल्लीत बापूंच्या हत्येची वार्ता पसरली. आकाशवाणीमुळे साऱ्या भारतात पोचली. जगाला कळली. साऱ्या दिल्लीकरांची अंत्यदर्शनासाठी रात्रभर रीघ लागली. भारतभरातून अनेक लोक अंत्यदर्शन घेण्यासाठी आणि दुसऱ्या दिवशी संध्याकाळी निघणाऱ्या अंत्ययात्रेत सहभागी होण्यासाठी दिल्लीला येऊन पोहोचले. सारं जग मृत्युच्या बातमीनं दुःखी झालं. जगातल्या अनेक महान लोकांनी महात्म्याला आदरांजली वाहिली. जगभरातल्या सर्वसामान्य नागरिकांनीही, ज्यांनी महात्मा गांधींना कधी पाहिलं ही नव्हतं अशांनीही, शाळकरी मुलांनीही बातमी ऐकल्यावर त्यांच्यासाठी प्रार्थना केली. जगभरातून भारताकडे आलेल्या शोकसंदेशाचा आकडा थक करणारा आहे. एकूण ४००० शोक संदेश आले. गांधीजींच्या मृत्यूची बातमी कळली तेव्हा संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या (यूनो) सुरक्षापरिषदेची बैठक चालू होती. त्यांना श्रद्धांजली वाहून बैठक स्थगित करण्यात आली. युनोचा झेंडा अर्ध्यावर उतरवण्यात आला. खरं तर केवळ राष्ट्रप्रमुखांच्या मृत्युनंतर यूनोचा झेंडा अर्ध्यावर उतरवला जातो. गांधीजी कुठल्याच देशाचे भारताचेही राष्ट्रप्रमुख नव्हते. तरीही झेंडा अर्ध्यावर उतरविला गेला. कारण, त्यांच्याविषयी सर्वांना आदर होता. सारं जग त्यांना महात्मा मानत होतं. पण, आपलं दुर्दैव असं, की आपल्याच देशातील एका नागरिकाला त्यांचं मोठेपण कळलं नाही आणि त्याने महात्म्याची हत्या करून साऱ्या जगाला शोकसागरात लोटलं...

उमलत्या पिढीला राष्ट्रपित्याची फारशी ओळख नाही.
सारं जग ज्यांच्याकडे आदराने बघतं त्या आपल्याच राष्ट्रपित्याची ओळख
बालगोपालांना व्हायलाच हवी. कारण गांधीजींचे उद्याचे वारसदार तेच आहेत.
या गोष्टींमधून गांधीजींच्या जीवनातील काही प्रसंग आणि त्या आधारे
त्यांचे कार्य, गुण व असामान्यत्व यांचा एक संक्षिप्त आलेख मांडला आहे.

लेखिकेचा जन्म, बालपण आणि शिक्षण गांधीजींच्या आणि विनोबाजींच्या
मार्गदर्शनाखाली चालणाऱ्या वर्गाच्या महिलाश्रम या शिक्षण संस्थेत झाले.
संस्थेच्या वातावरणातून आणि आई-वडिलांकडून गांधीविचारांचे संस्कार
त्यांच्यावर झाले. वाचनातून गांधीविचार समजून घेण्याचा सतत प्रयत्न
करणाऱ्या वासंती सोर गांधीविचारावर व्याख्याने देतात व लेखन करतात.
तसेच गांधीजींच्या जीवनप्रसंगांवर कथाकथनही करतात.